

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ГІДІВ

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ТУРИСТИЧНОГО МАРШРУТУ І КАРТИ «ПОДОРОЖ У ЧАСІ ВУЛИЦЯМИ СТАРОЇ І НОВОЇ УМАНІ»

Проект “ReHERIT: спільна відповідальність за спільну історію” — проект з переосмислення, актуалізації та розвитку потенціалу матеріальної та нематеріальної культурної спадщини Умані та Львова разом з іншими містами України. Метою проекту є робота з потенціалом культурної спадщини для економічного, туристичного, культурного та освітнього розвитку міст, налагодження комунікації між органами влади, неурядовими організаціями, місцевими жителями.

Програма для гідів «Умань (не)відома: нові підходи, формати та теми у розповіді про знану і приховану спадщину міста» розроблена в межах проекту «ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину», що впроваджується з липня 2018 по липень 2020 року.

Матеріали підготували: розробка маршруту – Зоя Возна; наукова консультація – Тетяна Кузнець, дизайн карти – Наталія Рогаченко, ілюстрації – Віктор Лісаченко. Умань, 2019. с. Електронна версія.

ЗМІСТ

1. Про програму	3
2. Теоретичні, методологічні і методичні аспекти оглядової екскурсії «Подорож вулицями Старої і Нової Умані».....	5
3. Конспект оглядової екскурсії «Подорож вулицями Старої і Нової Умані».....	12

ПРО ПРОГРАМУ

Практична програма «Розробка та пілотування матеріалів для гідів зі складних тем спільної спадщини Львова та Умані» реалізована в межах проекту «ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину». Програма має завданням розширити компетенції гідів у роботі зі складними темами багатокультурного минулого Львова та Умані, конфліктними сюжетами різних історичних пам'ятей та їхніх сучасних інтерпретацій, розробити методології міських прогулянок та екскурсійних турів, які пропонують інклюзивні підходи до багатоетнічного минулого цих міст, а також нові формати роботи з різними аудиторіями. Програма складається із декількох етапів: розробка матеріалів групою експертів та гідів; проведення воркшопу для апробації матеріалів у Львові та Умані; пілотування екскурсій на основі розроблених матеріалів та проведення регулярних прогулянок гідями з використанням цих матеріалів.

Уманська частина програми «Умань (не)відома: нові підходи, формати та теми у розповіді про знану і приховану спадщину міста» покликана працювати з темами багатокультурної спадщини Умані і способами включення її в домінуючий україноцентричний історичний і туристичний наратив. Воркшоп є запрошенням для учасників спільно розглянути складну і суперечливу історію Умані, побачити популярні об'єкти у новому ракурсі та відкрити важливі місця і сюжети міста, які часто оминає туристична індустрія.

ЦІЛЬОВА АУДИТОРІЯ

Роль гідів є особливою та дуже важливою для створення інклюзивного публічного простору місцевої спадщини. Контакти між відвідувачами та місцевими громадами, з одного боку, відкривають нові можливості для міжкультурних комунікацій, а з іншого – можуть призвести до непорозумінь та поглиблення наявних символічних конфліктів. Нерідко джерелом цих конфліктів є поділена історична пам'ять. Часто гідів виступають у ролі медіаторів у цих процесах, адже наслідком динамічного розвитку туризму є інтеракція між представниками різних культурних середовищ. Отже, гідів не тільки представляють історичний та сучасний образ міста для відвідувачів, а й виступають агентами щоденної культурної дипломатії в комунікації з різноманітними аудиторіями.

ВИБІР ТЕМ

Що знає український та іноземний турист про Умань? Умань як не надто велике місто є одним із найбільших туристичних центрів України завдяки парку «Софіївка». Умань – чи не найбільш відоме місто за межами України через історію брацлавського хасидизму і подій Коліївщини. Чи це добре, коли місто має домінуючу пам'ятку, яка робить його відомим на всю країну? Чи це добре, коли місто пов'язане з подією, яка описана у всіх підручниках і кожен школяр про неї читав? Чи варто поспішно говорити так, адже минуле сповнене трагізму і конфліктів. Чи варто поспішати говорити так, адже об'єкти, які домінують в публічному просторі, придушують, приглушують і роблять невидимими важливі і цікаві сторінки минулого міста. Як відкрити туристу багату, складну і неоднозначну історію міста та її спільнот, виходячи за межі

визьконаціональних наративів і політичної історії? Як включити домінуючі історії міста в новий наратів, який буде фокусуватися не на історії подій і об'єктів, а на історії людей і спільнот.

Програма в Умані піднімає нерозпрацьовані міські теми і пропонує нові підходи для розповіді про знані сторінки минулого міста. Групою експертів та гідів розроблено дві методичні розробки та екскурсії. Перша розробка фокусується на нових способах представлення відомих об'єктів і тем, з якими працюють місцеві гіді, дає пропозиції як розробляти інклюзивні маршрути, включаючи історію тих спільнот, які внаслідок радикальних трансформацій ХХ століття були переселені чи винищені, і спадщина яких затерта в сучасному просторі міста, як підбирати візуальний та інтерактивний матеріал, як вибудовувати комунікацію з різними туристичними групами. Другою темою програми є життя і спадщина єврейських спільнот Умані. Методичні матеріали зосереджені на ключових питаннях: як розповідати про історію євреїв Умані як про спільну спадщину, чому важливо про це знати й говорити, як вибудовувати наративи, які будуть інклюзивними і неконфліктними щодо складної і конкуруючої українсько-єврейсько-польської пам'яті про місто.

СТРУКТУРА МАТЕРІАЛІВ

Матеріали, підготовлені у межах програми, складаються з розроблених методичних порад щодо проведення загальної екскурсії Уманню та єврейською Уманню, з конспектів екскурсій, фотоальбомів, карт маршрутів і читанок – підбірок актуальної літератури та джерел до тем. Розроблені матеріали є допомогою гідам у представленні багатокультурної спадщини через включення та унаочнення немаркованих і таким чином виключених історичних об'єктів та місць. Вони також пропонують нові методології і формати роботи з відомими та популярними об'єктами міста. Матеріали фокусуються на проблемі об'єднання нині взаємно виключених наративів (українського, польського, єврейського) у концепт спільної спадщини як культурного надбання міста.

Теоретичні, методологічні і методичні аспекти оглядової екскурсії

«Подорож вулицями Старої і Нової Умані»

Традиційно туристичні потоки Умані спрямовані на споглядання унікальної пам'ятки садово-паркового мистецтва кінця XVIII – початку XIX століть національного дендропарку «Софіївка». Проте гості Умані часто не сприймають місто як окрему туристичну локацію. Натомість, хронологічний діапазон пам'яток Умані дуже широкий – від XVIII до XXI століття. Щоб зрозуміти особливий колорит міста, потрібно щонайменше проїхати чи пройти його вулицями, провулками, відчути природний та етичний потенціал, встановити реальний зв'язок з минулим, ритм особистого та суспільного життя.

У пошуках шляхів привабливості міста для споживачів внутрішнього туризму звернемося до потенціалу звичної і зрозумілої для туристів форми – оглядової екскурсії, на яку спробуємо подивитися з позицій нових тенденції у розвитку галузі.

Пропонований маршрут екскурсії під творчою назвою «Подорож вулицями Старої і Нової Умані» вимагає методологічного аналізу з точки зору єдності його форми та змісту, теорії і практики реалізації.

Маршрут екскурсії є доволі великим (має протяжність 16,45 км), оскільки охоплює не тільки об'єкти історичного середмістя, але й уманських передмість – Міщанка, Івангородське передмістя, Нова Умань. Вихідним пунктом маршруту є площа Соборності, далі шлях екскурсії пролягає вулицями: Європейською, Тищика, Заводською, Тепличною, Енергетичною, Незалежності, Небесної сотні, Челюскінців, Новоуманською, Садовою із заїздом на вулицю Пушкіна. Кінцевим пунктом маршруту є початок вулиці Садової (*Див. карту маршруту*).

Структурно екскурсійний маршрут складається із дев'яти локацій, інформаційний потенціал яких дозволяє туристу з одного боку отримати загальне і цілісне уявлення про місто, а з іншого – відчути його індивідуальність.

Створення маршруту екскурсії ускладнюється тим, що відповідно до Державного реєстру національно-культурного надбання на території міста знаходиться 153 пам'ятки архітектури, з них 3 – це пам'ятки архітектури національного значення: Національний дендропарк «Софіївка» НАН України, Костьол Успіння Богородиці, Торгові ряди; 31 пам'ятка архітектури місцевого значення; 119 пам'яток можуть бути віднесені до реєстру.

У нашому дискурсі ми виходили з того, що пам'ятки історичних міст не обов'язково мусять мати унікальну цінність, вони формують власне історико-культурне середовище з огляду на виразні просторові, технологічні та пластичні характеристики, які органічно пов'язані. Зробити їх привабливими для сучасного вибагливого туриста в Умані є цілком посильним завданням, оскільки в місті сформований єдиний експозиційний простір, створений міською забудовою різних століть, які унікальні не за визначенням, а за суттю, адже в них закодовані визначні події, що відбувались у місті, які прямо чи опосередковано впливали на формування культурної ідентичності його населення. У доборі пам'яток для загального панорамного показу історії міста ми зважали на:

- 1) об'єкти, які мають найбільшу атрактивність і фактично є візитівками історичного й архітектурного ландшафту міста;
- 2) об'єкти, які мають високий ступінь інформативності й найповніше розкривають окремі підтеми екскурсії;
- 3) об'єкти, що мають високий ступінь виразності, збереженості, зручне розташування на маршруті.

Провідними у формуванні змісту екскурсії стали підходи:

1. Комплексності тематичного змісту.
2. Багатоаспектності (включення до маршруту різнопланових об'єктів: історичних, архітектурних, природних, промислових, пам'яток монументального мистецтва тощо).
3. Інтеркультурності (орієнтація на показ цінностей і досягнень багатокультурної спадщини міста, що творилася різними етнічними групами населення міста).
4. Багатоперспективності (врахування різних інтерпретацій минулого, різних думок, поглядів, ідей).
5. Компліментарності (можливість доповнення додатковими матеріалами, спрямованість на самостійність у висновках та вихід за межі тематичного поля).
6. Інтерактивності у зоні комунікації, ефективній активізації учасників екскурсії.
7. Перцепційності (спрямованість на набуття туристами нових знань, вражень, досвіду в ознайомленні з історичними та сучасними особливостями міста).

Для аналізу екскурсії виділимо у її структурі когнітивний, процесуальний та особистісний компонент. Для забезпечення високого рівня когнітивності змісту в екскурсії використані численні наукові розвідки дослідників історії Умані (Ю. Блажчук, В. Давидюк, Т. Клименко, І. Кривошеї, Ір. Кривошеї, Т. Кузнець, І. Мельник, В. Фуркало, В. Чорномиза та ін). Безцінними у формуванні змісту стали спогади уманських краєзнавців П. Курінного, В. Стефановича, Н. Суровцової, Г. Храбана, Д. Щербаківського, Х. Ящуржинського, доробки наукових працівників Уманського краєзнавчого музею та ін.

Простір екскурсії – це місце, де люди навчаються, здобувають нове знання і досвід, тому важливо враховувати потреби відвідувачів різних вікових категорій, сфер зацікавлень, здібностей, знань, уподобань і особистого досвіду. У доборі інформації для туристів та екскурсійної методики ми опиралися на теорію навчання Д. Колба, американського фахівця з психології навчання дорослих. Відвідувачів екскурсії можна класифікувати відповідно до чотирьох стилів навчання, які виділяє Колб: ті, хто навчаються, спираючись на уяву; ті, хто навчаються, аналізуючи; ті, хто навчаються, спираючись на здоровий глузд; ті, хто навчаються з досвіду.

Девідом Колбом було виділено такі полярні вимірювання інтелектуальних можливостей тих, хто навчається, як конкретність/абстрактність мислення, схильність опрацьовувати інформацію на рівні дій чи спостережень.

Вчений вважає, що кожний стиль навчання складається на основі поєднання двох способів навчання. Поєднання конкретного досвіду й умоглядного спостереження дає стиль навчання Мрійника. Поєднання умоглядного спостереження

й абстрактної концептуалізації – це стиль навчання Мислителя. Прагматик комбінує абстрактну концептуалізацію й активне експериментування, а Діяч – активне експериментування і конкретний досвід.

Для прикладу можемо навести один експонат – годинник у музеї і показати, як дивляться на нього носії різних стилів навчання. Мрійник буде заінтригований атмосферою, яку визначають деталі, кольори і форми. Мислитель шукатиме історичного контексту і захоче дізнатися, коли годинник зробили і у якому стилі. Прагматика більше цікавитиме механізм, техніка, чи годинник ще працює та як саме. Діяч проявить інтерес, якщо годинник видаватиме звуки і рухатиметься.

В аспекті змісту і подачі інформації відмінності між стилями навчання визначає передусім вимір розуміння/ переживання. Розуміння – це фактична аргументація (абстрактна, символічна, аналітична, вербальна), переживання – звернення до пережитого досвіду (конкретного, просторового). Щодо змісту й подачі інформації Мрійник і Діяч будуть цікавитися суб'єктивними деталями, а Мислитель і Прагматик об'єктивними даними. Ставлення відвідувача залежить від виміру внутрішнє/зовнішнє. Внутрішнє означає звернення всередину, для суб'єкта, що споглядає артефакт, важлива власна інтерпретація. Мрійника і Мислителя цікавитиме, що ж насправді істинне, а Діяч і Прагматик шукатимуть найкраще рішення.

Покажемо тепер, як працює ця теорія на прикладі змісту локації №2, що розкриває пам'ятки вулиці Європейської. Візьмемо, до прикладу, розповідь про будинок за адресою Європейська, 27 – колишню міську тюрму. Для Мрійника достатньо буде зовнішнього огляду опису «тюремного замку», персоніфікованої інформації про трагедію Чортківських в'язнів або про долю протоієрея Діоміда Крижанівського. Мислителю важливо подати факти. Прагматика зацікавить інформація про практичну реалізацію пошанування мучеників сталінських репресій, тому, саме туристи такого стилю навчання зацікавляться пам'ятним знаком на території відділення поліції. Для них буде цікавим супровідний матеріал – списки уманських новомучеників. Діяч може проявити співучасть – ближче познайомитися з творчістю онука Діоміда.

У теорії навчання будь-якої людини має проходити всі стадії, від усвідомлення проблеми (відкриття нового) до його обдумування, концептуалізації і застосування на практиці. Але в екскурсії, де розповідь переважає над іншими діями, складно реалізувати весь «цикл Колба». Проте, орієнтуватися на переважний стиль екскурсанта у змісті та подачі інформації потрібно.

Показовим для моделювання можливого сприйняття інформації та виявлення ставлення може стати об'єкт на маршруті по вулиці Європейській, 56 – Іспанський парк. Саме біля такої атракції є можливості задовольнити всі категорії відвідувачів. Для Мрійника важливою буде персоніфікація особи митця, розповідь про відомого іспанського скульптора-концептуаліста Карлоса Гарсія Лаоса, який родом із Сарагоси. Мислитель не тільки обдумає основний замисел художника, у якому концепція твору важливіша його втілення, але й дасть власну інтерпретацію встановлених у парку творів сучасного мистецтва. Прагматик і Діяч можуть вступити в інтерактивне спілкування і запропонувати своє рішення, надати приклад власної моделі скульптур. Однозначно, що зупинка біля такої своєрідної атракції не залишить байдужим нікого, і закономірно викличе бажання більше дізнатися про предмет розмови. Відтак, зміст

всієї оглядової екскурсії є комплексним, спрямованим на різні категорії відвідувачів, які отримують досвід і нове знання.

Взявши за основу думку про те, що екскурсія, в широкому значенні – це спосіб навчання, важливо усвідомити такі судження: навчання – це активна дія, що рухається вперед; навчання викликане зацікавленістю тим, що є «тут і тепер», воно більше пов'язане з майбутнім, ніж з минулим. Тому, в розробці екскурсії потрібно опиратися на екскурсійну методику (процесуальний компонент структури аналізу), яку у нашому дискурсі ми розглядаємо як механізм, що удосконалює подання та сприйняття матеріалу екскурсантами. Зупинимось далі на таких аспектах методики, як:

- використання екскурсійних прийомів;
- особливості та логіка підбору фактичного матеріалу;
- послідовність екскурсійних об'єктів;
- формулювання підтем.

Основними методами ведення екскурсії є показ і розповідь. Запропонований маршрут «Подорож вулицями Старої і Нової Умані» є типом комбінованої екскурсії, в якій ознайомлення екскурсантів з об'єктами спадщини відбуватиметься шляхом виділення їх із зорового ряду під час руху в транспорті та безпосередньо під час зупинок і пішохідних переходів (*Див. карту*). Основними прийомами показу (під час руху) є спостереження, зорова реконструкція і ознайомлення з об'єктами засобами візуальної комунікації через відеоматеріали та QR-коди, про які піде мова далі. Так, у змісті екскурсії передбачено перегляд відеороликів на різні теми, зокрема, на локації № 3 про Уманську яму, про Умань промислову, перегляд музичного відеокліпу, на локації № 9 – відео єврейських нігунів, танців тощо.

Отже, особливістю екскурсії є створення інтерактивного середовища засобами використання можливостей візуальної мови. Звичайно, такий перегляд потрібно виконувати у креативній формі. До прикладу, стане колективне прослуховування пісні «Бандуристе, орле сизий», яка увійшла до альбому Ірини Білик «Країна» (2001 р.). В основу композиції покладено вірш Тараса Шевченка «Н. Маркевичу», написаний 1840 р. у Санкт-Петербурзі. Ролик для Ірини Білик створив відомий кліпмейкер Алан Бадоев. Важливим є прослуховування біля пам'ятника Т. Шевченку, а не в автобусі, тому на локації № 4 потрібна зупинка, яка виконуватиме інформаційне, комунікаційне та естетичне навантаження, що буде посилене зоровим спогляданням атракції «Перлина кохання».

Відеокліп повинен бути доповненням інформації, але в деяких випадках може виступати спойлером і розкривати важливу інформацію перед оглядом об'єкта. Так, доречно буде працювати на локації № 2 з фактажем про Другу світову війну та подіями, пов'язаними з Уманською оборонною операцією 1941 року.

Внесення до програми екскурсії відвідування об'єктів, пов'язаних з подіями Другої світової війни – питання дискусійне. Для прихильників мілітарі-туризму є можливість отримати максимум інформації про той чи інший період історії, визначений військовими діями. В Умані є меморіальний комплекс воїнам Другої світової війни (по вул. Київській), обеліск в центрі міста, пам'ятник, встановлений на честь військових частин, які брали участь у звільненні Умані від німецьких загарбників (Лиса гора), пам'ятники льотчикам, міліціонерам Другої світової війни, пам'ятник танкістам, які брали участь у звільненні міста Умані (площа Перемоги), пам'ятник

військовому діячу – генералу армії Івану Черняхівському, що стоїть в однойменному сквері по вулиці Садовій, пам'ятник воїнам-афганцям тощо.

Але об'їзд цих пам'ятників є радше змістом окремої тематичної екскурсії. Пропонований маршрут вулицею Тищика, передмістям Міщанка, що колись називалося «лагерним полем» (місцем дислокації військових), дає можливість попереднього занурення у військову тематику, і виступає радше посилом на сприйняття і реалізацію інтересу, який закономірно є у частини екскурсантів, що цінують військову історію.

З іншого боку, створені у радянські часи монументи і меморіали через розпад радянської системи втратили можливість безпосереднього мовлення до сучасних поколінь. Комунікативна функція цих радянських «місць пам'яті» потерпіла від поразки радянського минулого, вони зробились німими, а нові покоління нерідко мають їх за нав'язливі примари минулого, що замовкло, але не відступилось. Через те, що пам'ятники на братських могилах полеглих у війні вже стали перегорнутою сторінкою, їх історичні «тексти» слід прочитувати заново в контексті сьогоденних реалій. Саме це є підставою внесення до маршруту об'єкту Уманська яма, одного із перших концентраційних таборів на території УРСР, показ якого може відбуватися в різних формах.

Звернення до джерел, акцент на українському факторі війни, де у кожного власна історія, власний внесок, власний рахунок, власна пам'ять, перенесення фокуса уваги з полководців і героїв на пересічну людину, відмова від радянських міфів – ці константи мають стати визначальними у розмові про події Другої світової війни і Уманської ями зокрема. Щирість, простота спілкування, доброзичливість, водночас відмова від віктивності, оспівування жертвності, вічної трагедії – запорука формування психологічної єдності слухачів, основою якої є загальний інтерес до заявленої теми.

Назвемо інші пропоновані прийоми екскурсії. Так, доцільним для створення сучасного архітектурного образу міста стане панорамний огляд вулиці Незалежності з Івангородської площі та, навпаки, зі скверу Шевченка на Івангородський мікрорайон міста. Гарною точкою панорами виступить вигляд з вулиці Челюскінців на новобудови так званого «хасидського кварталу».

Приєм зорової реконструкції буде актуальним на вулиці Садовій для відтворення образів таких пам'яток, як будинку Фішмана, фабрики Мар'янівського, бані Ямпольського, яких уже немає.

Зорове порівняння є важливим способом подачі інформації на зупинці біля Осташівського ставу. На цій локації є можливість порівняти форми відпочинку містян за сто років (на основі історичних свідчень, фото документів тощо). У змісті екскурсії по вулиці Європейській цей прийом використаний для показу ярмаркового майдану, на який містяни сходилися подивитись на різні видовища, зокрема, польоти на початку ХХ ст. перших авіаторів. Для порівняння стане розповідь про сучасне шоу, яке відбувається в Умані щорічно – Міжнародний фестиваль повітряних куль «Монгольф'єрія. Квітуха країна».

Приєм зорової аналогії буде потрібним для маркування різночасових пам'яток архітектури, які зустрічатимуться на маршруті.

Прийом декодування варто застосувати для розкриття історії театру імені Черняхівського, що пережив багато трансформацій у забудові та функціональному призначенні.

Прийом персоніфікації стане важливим для розкриття образів Владислава Городецького, Івана Черняхівського, раббі Нахмана та інших відомих персоналій історії Умані.

Дані прийоми є загальноприйнятими і становлять процесуальну частину структури будь-якої екскурсійної методики. Стосовно способів ефективного транслявання інформації, то тут варто спиратися на дотримання принципів Кооперації, які відомі як максими Грайса. Герберт Пол Грайс (1913-1988) є відомим лінгвістом та філософом мови, засновником теорії комунікативних імплікатур. Дослідник, вивчаючи особливості комунікації, прийшов до висновку, що всі розмови є кооперативними. Саме тому особливості спілкування, інтерпретація смислів висловлювань співбесідників залежать від дотримання певних приписів, що є запорукою максимально ефективного транслявання інформації. Назвемо основні:

- Максима кількості. Вона пов'язана з тією кількістю інформації, яку необхідно передати; до цієї категорії дослідник відносить такі постулати: 1. «Твоє висловлювання повинно містити не менше інформації, ніж необхідно». 2. «Твоє висловлювання не повинно містити більше інформації, ніж необхідно».
- Максима якості. До цієї категорії П. Грайс відносить постулат – «Намагайся зробити своє висловлювання істинним», що означає: 1. «Не говори того, що вважаєш хибним». 2. «Не говори того, для чого не маєш достатніх підстав»;
- Максима відношення. У цій категорії один постулат – релевантності («не відхиляйтесь від теми»);
- Максима способу (манери). До зазначеної категорії дослідник відносить один загальний постулат – «Висловлюйся ясно» та кілька конкретних постулатів типу: 1. «Уникай незрозумілих виразів». 2. «Уникай неоднозначності». 3. «Уникай непотрібного багатослів'я». 4. «Будь організованим».

Далі покажемо особливості та логіку підбору фактичного матеріалу для екскурсії. Великий маршрут по Умані локалізований таким чином, щоб поступово розкривати різні сторони історично населеного місця.

- Площа Соборності – адміністративний центр міста;
- Вулиця Європейська – центральна магістраль, з частково збереженим історичним ареалом та парком концептуального мистецтва;
- Вулиця Тищика – мілітарі-контент;
- Вулиці Заводська, Теплична, Енергетична – промислова інфраструктура міста;
- Набережна Осташівки, комплекс світломузичних фонтанів «Перлина кохання», сквер Т. Шевченка – місце подієвого туризму та рекреації;
- Вулиця Незалежності – показ рядової історичної забудови з об'єктами культурної спадщини;
- Вулиця Небесної Сотні – історико-меморіальний центрз пам'ятками історичного середмістя, типовим для XVIII – XIX ст. плануванням та формою забудови;
- Вулиця Садова – одна з найдавніших артерій міста, на якій збережений архітектурний ландшафт стародавньої містобудівної практики;

- Вулиця Пушкіна – місце своєрідного та унікального за своїм характером полілогу культур.

Окремо потрібно сказати про підхід для показу і розповіді про єврейську історію Умані на локації №9. У зусиллі досягнути єврейське минуле українських містечок і Умані, зокрема, ми часто звертаємося до трагічних, іноді деструктивних аспектів минулого, які, звісно, захоплюють слухачів. Базовим принципом у доборі змісту локації є відмова від показу життя євреїв Умані як суцільної трагедії, а розкриття буденного життя народу з його ментальним кодом, вірою, традиціями. Тому, у структурі змісту є різна інформація щодо динаміки заселення євреїв в Умані, чисельності в різні періоди історії, місця єврейського населення в економіці Уманського повіту ХІХ ст., традиції сім'ї, виховання дітей і, звичайно ж, особливості релігії тощо. Застосування прийому порівняння культур українського та єврейського народів є ефективним для пошуку території спільного. Заїзд та пішохідна екскурсія по кварталах вулиці Пушкіна є прийомом безпосереднього занурення в атмосферу життя хасидів, що дозволить краще зрозуміти основи їх культових ритуалів, а відвідування могили рабі Нахмана посилить емоційний домен екскурсантів.

Зазначимо, що всі локації великого маршруту можуть бути модулями окремих екскурсій з певним тематичним змістом та водночас об'єктами для різного виду туризму. Умань є цікава для рекреаційного, пізнавального, релігійного, паломницького, ностальгічного, воєнного, заохочувального та фото-туризму.

Оглядова екскурсія має свої переваги, вона формує перцепційний образ міста, надає туристу нові знання і враження, відтак, є унікальним феноменом сучасної урбаністичної цивілізації. Проте, сучасний турист радше віддасть перевагу не традиційним, а інноваційним формам проведення екскурсії, які умовно можна поділити на два основні напрямки:

1. З використанням ІТ-технологій (мультимедійні технології, каталогізація об'єктів туристичної атракції, віртуальні музеї, віртуальні екскурсії, в т.ч. 3-D екскурсії, QR-кодів тощо).
2. З використанням нових форм і методів (проведення індивідуальних екскурсій, проведення інтерактивних, в т.ч. квест-екскурсій, костюмовані екскурсії, новітні музейні екскурсії тощо).

Пропонований маршрут цілком відповідає вимогам часу. Використання мультимедіа для показу об'єктів, яких уже немає, відеофільмів, музичних творів, створення каталогу об'єктів за локаціями, застосування QR-кодів для індивідуалізації сприйняття об'єктів, формування інтерактивного середовища шляхом використання елементів квест-завдань, використання прийому запрошеного гостя, який з'являється на маршруті, зупинок для емоційного розвантаження та ін. цілком робить екскурсію інноваційною та затребуваною для колективного чи індивідуального відвідування.

Конспект оглядової екскурсії «Подорож вулицями Старої і Нової Умані»

Локація 1. Площа Соборності

Коли йдеться про Умань, то в першу чергу виникають дві яскраві асоціації – це місце розташування дендропарку «Софіївка» та центр паломництва хасидів. Проте, місто має набагато більше локацій, що мають потенціал туристичних атракцій.

Умань має багато артефактів історико-культурного середовища, сформованого як із видатних пам'яток спадщини, так і з об'єктів рядової забудови, природних ландшафтів, що відбивають спосіб традиційного життя населення. Упродовж сотень років, починаючи від XVII ст., складався літопис історії Умані та міський експозиційний простір, створений забудовою століть, авторами якого були люди різних станів і національностей.

Гарною точкою огляду в цьому плані є реконструйована площа Соборності (колишня площа Леніна), відкрита 27 червня 2018 р. (*Додаток фото 1*). Серед інших міських площ вона вигідно вирізняється сучасним дизайном, пішохідними світломузичними фонтанами та лазерним шоу. Сто років тому вона мала назву Театральна, тому що на площі спорудили помпезний зимовий театр. Спочатку будівля була дерев'яною і мала вигляд круглого шатра, яке при необхідності легко перетворювалось на арену цирку (*фото 2*). Колись тут стояли візники зі своїми фаєтонами та прольотками, взимку із санями, пізніше машинами. Звідси встановлювалася ціна на проїзд. Головний образ цієї в усі часи головної частини міста визначає різночасовість та різностилевість архітектури будинків, що її оточують (*фото 3*).

При уважному огляді ми легко відшукаємо споруди, створені впродовж трьох століть – з XIX по XXI ст. Першим у часі постав костел Успіння Пресвятої Богородиці, будівництво якого розпочалося за фундацією Станіслава Потоцького ще в кінці XVIII ст. Відновлене будівництво храму відбувалося з 1816 по 1826 рр. за проектом архітектора Томаша Етлінгера (*фото 4*).

На розі вулиць Незалежності та Небесної Сотні (колись Дворцової та Миколаївської) виділяється будівля фешенебельного на початку XX ст. готелю «Ново-Європейський». Будівля двохповерхова по обидві сторони вулиць, має два балкони, мезонін. Центральний кут будівлі, що виходить на площу, прикрашений балконом, консолями якого слугують два атланти. Стіни будинку прикрашені рельєфними орнаментами (*фото 5*).

Далі в часі постає будинок, монументальні форми якого створені 1930 р. Це приміщення міського театру імені Жовтневої революції, який був і залишається для міста осередком культури. Тільки 1939 р. на сцені театру поставили 197 п'єс, які відвідали сто тисяч глядачів. Про те, що традиції продовжуються, свідчать численні рекламні афіші біля будинку культури.

Поряд із костелом Успіння Пресвятої Богородиці розміщена будівля дитячого звукового кінотеатру «Комсомолець», урочисте відкриття якого відбулося 5 листопада 1935 р. Оновлювався кінотеатр двічі: перший раз у 1965 р., вдруге – у 2019 р., коли в

його стінах постав кінотеатр мережі «FILMAX», який дає можливість глядачам насолоджуватися останніми новинками світового прокату в сучасних і стильних залах, обладнаних зручними кріслами, екранами високої якості та потужним чистим звуком.

Поширену для радянського часу архітектуру, щоправда позбавлену будь-якої виразності, має будинок зв'язку, збудований 1967 р. Будинки, в яких нині розміщені відділи Уманської міської Ради та податкового управління також мають всі ознаки типізованого масового індустріального будівництва 60-80-х рр. ХХ ст.

Найновішим у цій панорамі та абсолютним контрастом до названих споруд постає багатопверховий будинок «Перлина Умані», збудований 2015 р. Це зразок сучасної монолітно-каркасної забудови із застосуванням технології будівництва фундаменту на палях.

Релікти історичного середмістя складають будинки, які знаходяться далі від площі Соборності, зокрема в районі старої Умані (територія Уманського ринку). Проте, в межах видимості з площі можемо побачити одноповерховий будинок червоного кольору, який був колись помешканням для ксьондзів, за ним в одному ряду, стоїть пожежна частина, історія якої розпочинається від 1882 р. Нинішнє приміщення пожежної частини збудоване 1954 р. Далі на перехресті вулиць Андрія Кизила (колишньої Коломенської) та Гайдамацької стоїть будинок, у якому жив декабрист Сергій Григорович Волконський із дружиною.

Невеликий огляд із площі Соборності показує, що Умань є багатим на історико-культурну спадщину містом, у якому зосереджено близько 20 % пам'яток архітектури Черкаської області. Відповідно до Державного реєстру національно-культурного надбання на території міста знаходиться 153 пам'ятки архітектури, з них 3 – пам'ятки національного значення: Національний дендропарк «Софіївка» НАН України, Костьол Успіння Богородиці, Торгові ряди та 31 пам'ятка архітектури місцевого значення. 119 пам'яток можуть бути внесені до Державного реєстру. Хронологічний діапазон пам'яток дуже широкий – від ХVІІІ до ХХІ ст. Щоб зрозуміти особливий колорит міста, потрібно щонайменше пройтися його вулицями, провулками, відчутти його природний та етичний потенціал, встановити реальний зв'язок з минулим, відчутти ритм особистого та суспільного життя. Частково відповіддю на цілком природні запити приїжджих є оглядова екскурсія по місту, зміст якої і презентуємо.

Місто Умань відоме з ХVІІ ст., перша письмова згадка датована 1616 р. і міститься у справі про повернення селян, які втекли від свого пана до міста, що належало В. О. Калиновському. Останній у 1609 р. став власником «Уманської пустині» – великої території, подарованої йому вальним сеймом Речі Посполитої. За кілька років він продав маєток Станіславу Потоцькому вже як вже багатолюдне місто. Під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького місто стало адміністративним центром Уманського козацького полку, одного з найбільших полків в Україні. У 1670-1674 рр. Умань – резиденція гетьмана Михайла Ханенка, тобто тимчасова столиця Правобережної України. У 1768 р. Умань стала центром гайдамацького повстання. Унаслідок другого поділу Польщі (1793 р.) Умань стає повітовим містом Київської губернії. У 1796 р. за ініціативи Станіслава Потоцького розпочалося будівництво ландшафтного парку «Софіївка». У ХІХ – на початку ХХ ст. місто вийшло за межі фортеці, стало активно розбудовуватися, творити свій

архітектурний ландшафт та новітню історію, яку будемо відкривати поступово впродовж екскурсії.

Місто Умань віднесено до Списку історичних населених місць України (постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 878). На відміну від інших населених пунктів України, у місті Умань збережений історичний ареал з об'єктами культурної спадщини, пов'язане з ним планування та форма забудови, у яких закодовані різні періоди розвитку історії міста. Наша екскурсія пройде головними вулицями історичної частини міста, а саме: Європейською, Тищика, Незалежності, Небесної сотні, Пушкіна, Садовою та частиною уманських передмість – Міщанка, Івангородське передмістя, Осташівка, Раківка, Нова Умань. Більшість цих вулиць були визначені на генеральному плані міста, розробленому І. Макутіним у 1844 р. Основними напрямками нашої екскурсії стане західна та східна частини міста, що дасть можливість скласти комплексне бачення історичного виміру та архітектурного простору Умані.

Література

1. Адрес-календарь (с историческим очерком и планом) гор. Умани на 1904 год: посвящается 400-річчю найдавнішої писемної згадки про м. Умань (1616-2016); упоряд. Владислав Давидюк; факсимільне видання. Умань, Візаві, 2016. 151 с. : фотоіл, карти. – Факсимільне відтворення видання: Адресь-календарь (съ историческимъ очерком и планомъ) гор. Умани на 1904 годъ. - Изд. 1-е. - Умань : Типографія Іосифа Давидовича Барана, 1903.
2. Васильєв С. А. Умань в XVII – на початку XX ст.: формування внутрішньої інфраструктури, соціально-економічний та культурно-освітній розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2015. 20 с.
3. Говірки історичної Уманщини та суміжних земель : монографія / Г. Г. Березовська та ін.; за заг ред. Т. М. Тищенко. Умань : РВЦ «Софія», 2008. 259 с.
4. Давидюк В. М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Вип.3. Умань : Візаві, 2014. 424 с.
5. История Уманщины на страницах «Киевской старины» (1890-1905 г.г.): в 2 т. Т.2; уклад. В. М. Давидюк]. Умань: Візаві, 2013. 532 с. – Факсимільне відтворення статей про історію Уманщини, що друкувались в щомісячному історичному журналі «Кієвская старина». – К. : Типографія К. Н. Милевскаго Крещатикъ, домъ Зейдела, 1882-1889.
6. Єгоров Ю.Л. Архітектура і ландшафт у розвитку історичних міст України. К.: КНУБіА, 2009. 198 с.
7. Клименко П. Р. З історії забудови Умані: від давнини до сьогодення в забудові рідного міста. Умань : АЛМІ, 2006. 143 с.
8. Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років XX століття); С. Ю. Монке та ін. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.
9. Настольно-справочная книга-календарь на 1911 год «Весь Умань»: упоряд. В. Давидюк. Умань: Візаві, 2016. – [36-40 к] с. (Збережена нумерація сторінок оригіналу) : іл., карта. – Факсимільне відтворення видання: Настольно-справочная книга-календарь на 1911 годъ «Весь Умань». – II годъ издания. – Издатель Д. Гринвальд, 1911. – Збережено орфографію оригіналу.
10. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного : (з особистих щоденників за 1898-1917 рр.); за ред. Ю. В. Торгала, Л. Д. Гарбузової. Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. 344 с.

Локація 2. Вулиця Європейська

Мандрівку містом можна розпочати з будь-якого пункту, зв'язок з історичним минулим є всюди. Першою для огляду буде центральна вулиця міста, яка в різні часи називалася Київською (до 1922 р.), Леніна (до 2015 р.). Архітектурний ландшафт вулиці – це будівлі радянського часу, які не мають вражаючих стильових ознак, є типовими для свого часу житловими будівлями. Але допитливе око туриста не може не побачити будинки, які відрізняються від радянського конструктивізму, стильові ознаки яких відносяться до модерної архітектури к. XIX – поч. XX ст.

Перед тим, як розпочати огляд, зазначимо, що забудова середмістя історичних міст України і Умані також, є спільною культурною спадщиною українців, поляків, євреїв, росіян, вірмен, німців інших націй та етносів, і тому засадничо є явищем багатозначним і багатокультурним. У цьому контексті треба зазначити, що на землях історичної Уманщини, окрім корінного населення українців, мешкало багато євреїв, які почали селитися ще з часів Люблінської унії.

Євреї прийшли на землі Уманщини разом з польською колонізацією краю. У 1765 р. в Умані мешкав 301 єврей, у 1787 р. – 992 євреї, у 1797 р. – 1324 євреї. Кількість єврейського населення в місті невпинно зростала упродовж XVIII – XIX ст. Станом на 1884 р. в Умані проживало 24 489 чол., з них – 17 651 євреїв, тобто 72,1 %. Єврейська громада Умані була соціально неоднорідною масою. Вона ділилася на бідних і багатих. Бідні євреї проживали в межах старого міста, а будинки багатих євреїв стали поставати мурованими кам'яницями у різних частинах нового міста.

Такими, до прикладу, є будинки за адресою Європейська, 1 та Європейська, 3. Колись вони належали одному власнику Фальтейзону (*фото б*). У різні часи це приміщення використовувалося як театр, гарнізонний клуб, дитяча технічна станція, палац піонерів. Парадокс історії – під час нацистської окупації у підвалі будинку гітлерівці знищили 500 євреїв.

Магдебурзьке право, надане місту з 1663 р., передбачало роздільне проживання різних націй у містах. Місто мало багатонаціональну структуру, тому кожна етнічно-релігійна громада займала у розпланувальній структурі окремі вулиці чи квартали, керуючись власним управлінням, правами, використовуючи при цьому територію міста згідно етнічних містобудівельних традицій.

У територіальному розвитку єврейських ділянок (1772-1914 рр.) простежуються чотири характерні форми, зокрема: 1. Локалізація єврейського населення в окремих кварталах у середмісті; 2. Заселення євреями ринкових ділянок шляхом викупу чи оренди нерухомості від інших міщан та побудови нових будинків; 3. Оточення середмістя внаслідок поширення єврейської забудови вздовж торгових шляхів міста; 4. Поява ділянок, що виникли завдяки їх переносу у зв'язку із виникненням нових центрів тяжіння – сакральних та громадських будівель єврейської громади.

Впродовж екскурсії ми будемо неодноразово позначити місце побутування євреїв в міському середовищі. Щоб ці простори були більш помітні, будемо робити на тому окремі наголоси. До прикладу стане будинок за адресою Європейська, 14, на фасаді якого є композиція, у якій розгорнуті сакральні для євреїв знаки. Мова йде про святиню іудеїв Арон га-Кодеш – Ковчег Заповіту. Зображення Ковчега представляє

собою нішу, що окреслює шафу для зберігання Тори. Обрамленням слугує арка з напівциркулярним архівольтом, фланкована спареними колонами. Це своєрідна метафора, яка, як розгорнута цитата, вставлена у фасади багатьох будинків Умані (фото 7).

Будинок торгівельного центру «Панорама», що постав 2010 р., вабить туристів можливостями добротного шопінгу. Але мало хто знає, що у 1886 р. цю територію придбав відомий в Умані лікар-хірург, громадський діяч Юрій Львович Крамаренко (фото на QR-код). За життя у лікаря було два будинки, один з яких збудований 1911 р., зберігся. У 1878 р. Юрію Крамаренку пропонують місце міського лікаря в Умані. Молодий спеціаліст працював лікарем при міській, єврейській і тюремній лікарнях. Він заснував в Умані хірургічну, протитуберкульозну, рентгенологічну служби та відділ судово-медичної експертизи. У будинку Крамаренків часто влаштовували

літературно-музичні вечори, на яких читали цікаві книги, обговорювали пресу, слухали музику, співали. Юрій Львович брав активну участь у громадсько-культурному житті міста, у різних освітніх і благодійних заходах. У 1887 р. з ініціативи Ю. Крамаренка в Умані створюється аматорський драматичний гурток. Це була форма збору коштів на користь товариства Червоного Хреста для того, щоб відкрити амбулаторію для надання безкоштовної медичної допомоги бідним жителям міста. За його участі поставили дві п'єси «Женихання» й «Ревізор» і три українські водевілі «Поперед спитайся, тоді й лайся», «Грошові тузи», «Кум-мірошник». Головні ролі виконувало подружжя Крамаренків. Спектаклі мали великий успіх. Ю. Крамаренко пригадує: «Серед уманської інтелігенції рідко можна було почути українську мову, особливо публічно – це вважалося за «мужицтво», неосвіченість... І якщо хтось інколи заговорить по-українськи, то це викликало в слухача іронічне ставлення». У 1890 р. Крамаренки вирішують збудувати власний дім. По вулиці Європейській зберігся будинок Крамаренків (розташований за адресою вул. Європейська, 17), а на місці лікарні-амбулаторії у 2010 р. звели торгівельний центр «Панорама» (фото 8).

Вартий окремої уваги будинок за адресою Європейська, 27. Це колишній «тюремний замок», побудований 1853 р. (фото 9). У 1865 р. при в'язниці було збудовано домову церкву в ім'я святої Великомучениці Варвари. Навколо в'язниці височів білий мур з вежами по кутках. Про існування режимного об'єкту в кінці XIX ст. залишилися спогади в. о. повітового військового начальника Демочані. У радянські часи функціональне призначення приміщення не змінилося, через її каземати пройшли сотні жертв сталінського режиму. У липні 1941 р. тут були розстріляні 863 політв'язні, 767 – із Чортківської в'язниці, яких переганяли етапом до Умані з Тернопільщини. Після війни у цьому будинку розміщувалася трудова колонія для неповнолітніх, пізніше лікувально-трудова профілакторій, а нині тут знаходиться Уманський районний відділ поліції.

На території перед будинком поставлений пам'ятний знак – хрест, на честь ушанування Уманських новомучеників, серед яких священники, монахи і миряни, що загинули в часи сталінських репресій. Таке рішення було ухвалено за рапортом митрополита Уманського і Звенигородського Пантелеймона про встановлення дня святкування Собору Уманських святих із внесенням до Церковного календаря

Української Православної Церкви. До складу Собору Уманських святих включено новомучеників, сповідників та всіх святих, що просіяли в землях Уманської єпархії:

- 1) сщмч. Даміана Бучинського;
- 2) сщмч. Никиту Ганжу;
- 3) сщмч. Діомида Крижанівського;
- 4) сщмч. Никона Когутівського;
- 5) сщмч. Євстафія Дончевського;
- 6) сщмч. Автонома Ганкевича;
- 7) сщмч. Феодора Гусака;
- 8) сщмч. Георгія Іваницького;
- 9) сщмч. Феодосія Клепацького;
- 10) сщмч. Петра Маркевича;
- 11) сщмч. Георгія Скарженівського;
- 12) сщмч. Варнаву Солоненка;
- 13) сщмч. Созонта Трегубчука;
- 14) сщмч. Антонія Ілляшевича;
- 15) сщмч. Василя Харченка;
- 16) сщмч. Михаїла Загайкевича;
- 17) сщмч. Карпа Нечипоренка;
- 18) сщмч. Володимира Татарова;
- 19) сщмч. Іулія Дембовського;
- 20) сщмч. Савву Діхтяря;
- 21) сщмч. Леонтія Гримальського;
- 22) сщмч. Созонта Решетилова;
- 23) прмч. Іоанна (Семенюка);
- 24) прмч. Каліста (Левченка);
- 25) прмч. Мелетія (Зеленого);
- 26) прмч. Петра (Поліщука);
- 27) прмч. Палладія (Хроненка);
- 28) прмч. Паїсія (Бондаренка);
- 29) мч. Феодота Сторожука;
- 30) мч. Юрія Новицького.

До прикладу стане історія протоієрея Діомида Олексійовича Крижанівського, який народився на Вінничині в сім'ї священника. Наприкінці XIX ст. закінчив духовну семінарію у Кам'янець-Подільському і більше 30 років був священником. До Умані потрапив після відбуття покарання, висланий під нагляд

НКВС, засуджений у 1926 р. на 10 років. В Умані працював робітником на одному з місцевих підприємств. Жив з дружиною матушкою Зіновією на Новій Умані у тій самій хаті, де тепер живе його онук Віталій Серафимович, уманський художник. Пережитий досвід свого пращура він виразив у циклі з трьох картин «Обличчя ХХ століття», одна з яких має назву «М'ясорубка 30-х років» (див. QR-код). Картини демонструвалися на персональній виставці майстра.

місті є цілодобово.

У давнину населення нашого міста користувалося водою з річки Уманки або з колодязів, викопаних поблизу неї. Відомо також, що у XVIII ст. уманчани, які хотіли пити добру воду, ходили по неї аж до джерел, що витікали біля струмка р. Кам'янки на території нинішнього дендрологічного парку «Софіївка». У 30-х р. XIX ст. за межами дендропарку «Софіївка» був гранітний басейн, що наповнювався джерельною водою, водогін до якого був першим в Умані, прокладений спочатку з глиняних, а пізніше з чавунних труб. Водогін, що подавав воду в місто, збудований 1902 р.

У 1913 р. справа біля воріт «Софіївки» змонтовано перший автомат (насос) Цундера, який качав воду по вулицях міста, де стояли видаткові круглі залізні бочки. З них продавали воду по 5 копійок за відро. Згодом ліворуч від воріт з'явилася насосна станція. Від неї по вулиці Малофонтанній і далі до вулиці Київської протягнули водогін та спорудили водонапірну вежу. Тому водонапірна вежа є унікальною пам'яткою міської історії, що відсвяткувала своє сторіччя.

Уже давно ніхто не пам'ятає, що за водонапірною вежею був ярмарковий майдан, на якому містяни сходилися подивитися на різні видовища. Збереглися спогади про непересічні атракції сторічної давнини – польоти авіаторів. Перший авіаполіт відбувся 9 жовтня 1911 р. Його здійснив льотчик О. Кузьминський. Цікаво, що таке «шоу» було доволі дороге. Глядачі лож мали заплатити за видовище 12 крб.40 коп., перші ряди на трибунах – 3 крб., стоячі місця вартували 50 коп, а «народні» місця – по 30 коп. У 1914 р. польоти виконував льотчик М. Єфімов. Він демонстрував авіаційні трюки, зокрема «мертву петлю». На фото льотчики Н. Попов і М. Єфімов під час польотів у Франції 1910 р.

Нині жителів і гостей міста дивує інше шоу. У вересні 2019 р. уже втретє в Умані проходив Міжнародний фестиваль повітряних куль «Монгольф'єрія. Квітуха країна». Це непересічне видовище, що вабить красивими атракціями, майстер-класами, збирає сотні

людей (*див. відео на QR-код*). Предметом обговорень став безпрецедентний рекорд України – «Найвищий хайлайн між повітряними кулями». Вперше в історії нашої держави у небо вдалося підняти дві повітряні кулі з'єднані стропою, по якій пройшов екстремал-хайлайнер. Рекорд був зафіксований Національним реєстром рекордів України на висоті 660 метрів. А в 2018 р. під час уманського фестивалю був здійснений перший тандем-стрибок з парашутом з повітряної кулі. Сергій Скалько та Юрій Бейдик пілотували аеростат на висоту 4038 метрів над рівнем моря (3878 метрів над землею), звідки Марія Ткаченко та Олександр Марушко успішно здійснили стрибок з парашутом тандемом. Досягнення було також зафіксовано офіційним представником Національного реєстру рекордів України. Нині гості Умані можуть бачити польоти військових літаків над містом, які злітають з відновленого військового аеродрому, розташованого поблизу мікрорайонів «ДОСи» та «Софіївська Слобідка».

Більшість будинків, збудовані в 1960-х рр., відносяться до так званої масової типової архітектури, якій була властива простота, суворість форм та економічність рішень. Естетику архітектури цього часу можна розглядати дwoяко – як приклад монументальної архітектури модернізму та як приклад побутової краси і тло повсякденного життя звичайної людини. Саме серед таких будинків маємо сучасну рукотворну атракцію «Іспанський парк» по вулиці Європейській, 56, відкриту 5 жовтня 2018 р. на честь дружби між містом Умань та іспанським автономним співтовариством Арагона. Це справжній подарунок для поціновувачів сучасного концептуального мистецтва.

У парку поставлено декілька абстрактних скульптур. Перша називається «Материнський інстинкт» (*фото 11*). Це металевий куб, наповнений великою кількістю каменів, що символізує безкрайні почуття до рідної людини – матері. На сьогодні такий же пам'ятник встановлений в іспанських містах Сорія і Дарока.

Наступна скульптура – «Одержимість». Вона має вигляд великої металевої рами із громіздкими переплетами, схожими на павутиння. У задумі автора – це показ рутини буденності, яка не дозволяє цінувати життя по-справжньому (*фото 11*). Композиція, яка складається із трьох бетонних квадратів різного кольору, які розташовані в парку на відстані один від одного, має назву «Мистецтво». Вона присвячена супрематизму та його автору художнику-авангардисту Казимиру Малевичу. Такі ж скульптури встановлені у Сарагосі, Лутка, Тбілісі та Києві.

У центральній частині «Іспанського парку» знаходяться чотири кольорових плити. Перша присвячена великому арагонському генію, живописцю Франсіско-Хосе де Гойя. Друга встановлена на честь великого майстра сучасного танцю Віктора Уллате. Третя плита розміщена в пам'ять Луїса Бунюеля, кінорежисера і великого творця сюрреалістичного кіно. А четверта – в знак пошани до мистецтва мудехар (своєрідному синтетичному стилю в архітектурі, живописі та декоративно-прикладному мистецтві Іспанії XI – XVI ст.). Автором цих творів є арагонський скульптор-концептуаліст і художник Карлос Гарсія Лаос (*фото на QR-код*). Парк постав завдяки ініціативі та за сприяння уманської художниці Одарки Дьоми-Пісної.

Література

1. Адрес-календарь (с историческим очерком и планом) гор. Умани на 1904 год : уряд. Владислав Давидюк. Умань: Візаві, 2016. 151 с. – Факсимільне відтворення видання: Адресь-календарь (съ историческимъ очерком и планомъ) гор. Умани на 1904 годъ. – Изд. 1-е. - Умань : Типографія Іосифа Давидовича Барана, 1903.
2. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 21-38.
3. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 156-169.
4. Давидюк В. М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Вип.3. Умань : Візаві, 2014. 424 с.
5. Магочій П.-Р. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Вид.1-ше укр. мовою. Ужгород: Падяк В., 2016. 313 с.
6. Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття); С. Ю. Монке та ін. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.:
7. Товстенко Т.Д., Тямін М.Ю. Етапи розвитку розпланування та забудови м. Умані. *Праці центру пам'яткознавства*. Вип. 18. 2010.
8. Тронько П.Т. До питання про статус історичного міста. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: збірник статей. К., 1996. С. 171-183.
9. Шварцман Ш. Еврейская жизнь в Умани = Jewish life in Uman / Shlomo Shwartzman = Jüdisches erbe Umans / Shlomo Shwartzman. 5-е изд., доп. Умань, 2013. 59 с.

Локація 3. Вулиці Тищика, Заводська, Теплична, Енергетична

Ми залишаємо головну вулицю міста і виїжджаємо на вулицю Тищика. Проте, вулиця Європейська має продовження і означена розташуванням цікавої пам'ятки історії. Колись в кінці вулиці Київської знаходився пустир, що мав назву «лагерне поле». Цей мікротопонім може мати дві версії для його пояснення: 1. Військовий табір.; 2. Іноземний торговець в Польщі, або його представник.

Першу версію подає уманський краєзнавець Г.Храбан. Лагери – це район нинішньої Міщанки, де розміщувався табір уманських козаків, а з 1793 р. – російських військ. На початку ХХ ст. (у 1900 р.) тут розпочалося будівництво військових казарм, в яких у різні часи квартирувалися військові підрозділи: 74-й піхотний Ставропольський полк, який уславився у війні з турками 1877-1878 рр.; українізований 14-й запасний піхотний полк; 45-а Червонопрапорна стрілецька дивізія; 2-й кавалерійський корпус, яким командував Г. Котовський; під час нацистської окупації розташовувався шталаг 349 – стаціонарний табір для утримання військовополонених рядового та сержантського складу. Нині тут розташований окремий зенітно-ракетний дивізіон (в/ч п.п. В-3419). Будинок казарм є своєрідною пам'яткою, що цілком виправдовує стару назву «лагерне поле» (*фото 12*).

Далі шлях екскурсії лежить вулицею Тищика, назва якої відносить нас до подій Другої світової війни. Нагадаємо, що місто Умань було визволене в ході Умансько-Ботошанської операції 1944 р. Це були наступальні дії військ 2-го Українського фронту під командуванням маршала Івана Конєва. Перемога в наше місто прийшла завдяки другій танковій армії, зокрема, екіпажу легендарного танку Т-34 під командуванням Євгена Тищика. 10 березня 1944 р. командир роти 50-ї танкової бригади 2-ї танкової армії 2-го Українського фронту старший лейтенант Тищик одним із перших увірвався в Умань і понад годину до підходу підкріплення вів у місті бій з ворогом. Євген Тищик загинув у цьому бою, врізавшись своїм танком у німецькі бензовози. Воїн похований у Братській могилі в Умані. До сьогодні на Площі Перемоги в Умані стоїть Танк Т-34-85, поставлений на честь воїнів-танкістів 2-ї та 5-ї гвардійської танкової армії, 4-ї гвардійської та 52-ї армії – визволителів Умані від німецько-фашистських загарбників у 1944 р. (*див. QR-код*).

Нині все більш популярним стає мілітарі-туризм. Для прихильників такого способу відпочинку є можливість отримати максимум інформації про той чи інший період історії, відзначений військовими діями. У місті є меморіальний комплекс воїнам Другої світової війни, обеліск у центрі міста, пам'ятник, встановлений на честь військових частин, які брали участь у звільненні Умані від німецьких загарбників (Лиса гора), пам'ятники льотчикам, міліціонерам Другої світової війни, пам'ятник військовому діячеві, генералу армії Івану Черняхівському, що знаходиться в однойменному сквері на вулиці Садовій, пам'ятник воїнам афганцям та ін. Огляд цих місць є змістом окремої екскурсії для поціновувачів воєнної історії (*див. QR-код*).

Є на території Умані особлива стела на знак пам'яті про полонених воїнів нацистського пересильного концтабору Stalag-349, утвореного внаслідок поразки Червоної армії в Уманському котлі. Це Уманська яма. Спробуємо зрозуміти мову одного такого пам'ятного місця, що включений до екскурсійного маршруту.

На території України в роки Другої світової війни було проведено 17 стратегічних операцій (з 51-ї загалом), серед яких 6 оборонних та 11 наступальних, що становить понад 30% усіх стратегічних операцій радянсько-німецької війни. Довгі десятиліття поза увагою істориків залишалася одна із перших – Уманська оборонна операція. Йдеться про битву під Уманню, яка тривала з 1 по 7 серпня 1941 р. між військами Третього Рейху та СРСР. Відбулася подія в ході наступу групи армій «Південь» та призвела до оточення і загибелі військ 6-ї та 12-ї (65 тис. осіб) армій Південного фронту Червоної Армії.

Оточення радянських військ під Уманню Гітлер розцінював як досягнення першої стратегічної мети групи армій «Південь». Тому на початку серпня 1941 р. він відвідав штаб-квартиру цієї групи армій. У Центральному архіві Міністерства оборони м. Подольська зберігається трофейний німецький альбом, де є фотографія фюрера і дуче Муссоліні, які саме у цей час побували під Уманню. А в щоденнику начальника німецького генерального штабу Ф. Гальдера є підтвердження цієї зустрічі із вказівкою точної дати – 28 серпня (*фото 13*). Під час приїзду до Умані Гітлера і Муссоліні супроводжували: І. Рібентроп (міністр закордонних справ Німеччини), Г. Гімлер (голова СС), В. Кейтель (генерал-фельдмаршал), М. Борман (секретар Гітлера), Ф. Анфузо (італійський посол в Берліні), В. Муссоліні (син).

Як стверджував начальник охорони Гітлера Ганс Раттенхубер (свідчення давав, потрапивши в полон), з аеродрому кортеж машин завернув до кар'єру, де утримували тисячі радянських військовополонених. По дорозі бачили багато жінок з візками, тачками. Адже Гітлер наказав відпустити з полону всіх українців, що не належали до командного складу. От жінки й поспішали забрати своїх чоловіків, синів, інших родичів. Часто брали і зовсім чужих, щоб врятувати людей. Тоді, 1941 р., гітлерівці, впевнені, що перемога й кінець війни не за горами (вже обговорювали дату параду переможців), відпускали додому багатьох полонених з України і Прибалтики. Випускали з концтаборів полонених, розраховуючи на них як на додаткову робочу силу в окупованих містах і селах. Розповідь начальника охорони фюрера – єдине свідчення того факту, що Гітлер і Муссоліні відвідували концтабір «Уманська яма» (*фото 14*).

Захоплених у полон радянських солдатів німці розмістили у величезному глиняному кар'єрі колишнього цегельного заводу, обгородженому колючим дротом. Його загальна площа становила більше 300 кв. м, а глибина – до 10 м. Яких-небудь споруд або укриттів там не було, і люди перебували під відкритим небом у спеку і в холод. Тільки тяжкопоранених переносили під накриття. Щодня там гинуло близько сотні людей від голоду та хвороб, так і від знущань і розстрілів ворожими наглядачами. За різними джерелами, в таборі містилися від 50 до 70 тисяч військових і мирних жителів. Відповідно до звернення лікарів, що поділяли з полоненими всі жахи полону, комендант

пересильного пункту дозволив розмістити лазарети для лікування військовополонених за межами пересильного пункту. Таким чином, починаючи з першої половини серпня 1941 р. до жовтня 1943 р. в Умані існували німецькі лазарети для хворих та поранених радянських військовополонених, на місцях яких також поставлені пам'ятники. На стелі Уманської ями надпис: «Пам'яті померлих від ран і хвороб радянських військовополонених у ревірах №№1,2,3 шталягу №349 в Умані у 1941 – 1943 рр.» (відео на QR-код).

Нещодавно у мережі Інтернет було опубліковано відео про Умань у часи Другої світової війни. Ролик зроблено на основі унікальних та рідкісних історичних фотографій. Вулиці Умані, повсякденне життя жителів міста, військовополонені Уманської ями, візит Гітлера та Муссоліні — і це далеко не все, що можна побачити у відео (див. відео на QR-код).

Назви вулиць Заводська, Теплична, Енергетична говорять про те, що ми проїжджаємо район промислової забудови міста. В стороні залишається підприємство Уманьферммаш, що спеціалізується на виробництві сільськогосподарської техніки (фото 15-16). Уманчани гордяться Центральним стадіоном – багатофункціональним спортивним комплексом, побудованим колективом заводу. Стадіон розрахований на 7 552 футбольних глядачів і є пам'яткою міського урбанізованого середовища.

Історія заснування стадіону сягає далекого 1922 року. Тоді група спортсменів 9-ї кавалерійської дивізії вирішила, що місту потрібен стадіон. Ініціативу підтримав командир корпусу Григорій Котовський. Під місце для занять спортом вирішили відвести територію колишнього «Військового саду», що займав територію від нинішньої вулиці Андрія Кизила до вулиці Грушевського і був на той час страшенно занедбаний. З квітня 1923 р. з майбутнього стадіону вивезли гори сміття, викорчували пеньки, спланували площу, звели огорожу. А 1 липня 1923 р. відбулось урочисте відкриття першого на Київщині «Червоного стадіону». Це було поле площею 2000 кв. м. із піщаним треком у 400 метрів навколо. Офіційне відкриття вже сучасного стадіону відбулося 9 травня 2005 р. 5 червня 2017 р. арена приймала перший у своїй історії міжнародний матч між футбольними збірними України та Ізраїлю серед ветеранів. Матч завершився з рахунком 3:1 на користь уманчан.

В ряду вагомих підприємств стоїть Уманський тепличний комбінат, на якому експлуатуються найсучасніші теплиці європейського зразка. У них реалізовані новітні розробки та досягнення в області вирощування овочів у закритому ґрунті (відео на QR-код).

Сучасні технології дозволяють підвищити світловий потік більше, ніж на 10% порівняно із теплицями попереднього покоління. Складна комп'ютеризована система підтримки мікроклімату та енергозберігаюча технологія використання парникових газів дозволяють істотно підвищити не тільки врожайність, але і якість продукції, знизивши енерго- і трудовитрати. Мало хто знає, що на комбінаті у 2000 р. створено єдину в Україні с/г лабораторію ґрунтів, води та добрив. Площа теплиць на сьогоднішній день складає 35,15 га. УТК і торгова марка «З ГРЯДКИ» сьогодні – візитна картка українського овочівництва.

Наступним об'єктом для огляду є залізничний вокзал. Проблема відкриття в Умані залізничного вокзалу піднімалася з початку 80-х р. XIX ст. У 1882 р. почалися

розвідувальні, проектні, а пізніше будівельні роботи. Нова залізнична колія постає у 1890-1891 рр., майже одночасно з відкриттям залізничних гілок Умань – Київ та Умань – Одеса. Першою було здано в експлуатацію дільницю Демківка – Христинівка (19 листопада за старим стилем 1890 р.), потім (18 грудня за старим стилем 1890 р.) Козятин – Христинівка з гілкою на Умань.

У цей час відбулося і спорудження залізничного вокзалу. Вокзал побудовано за береговою схемою, тобто з розміщенням будинку паралельно колії (*фото 17*). Будинок цегляний, на бутовому фундаменті. Побудований за типовим проектом з асиметричним плануванням, складається з трьох будівель різної висоти. Тут використані тенденції раціоналістичної архітектури: в одноповерховому будинку розміщувалася касова зала та зала очікувань, у двоповерховому центральному – кімнати для відпочинку, у кутовому триповерховому блоці передбачено розміщення адміністрації та квартири начальника станції.

Будинок прикрашає скромний архітектурний декор, майстерно виконаний цегляною кладкою. Загалом пам'ятка є характерним зразком вокзалу, збудованого за береговою схемою, яка була поширена наприкінці XIX ст. Зберігся спогад про те, що перший невеликий потяг «кукушка» прийшов на станцію у 1890 р. Було це у недільний день і біля залізниці зібралося багато людей. Дівчата лузали насіння і котрась виплюнула лушпиння на колію. Машиніст був забобонний і сприйняв це як недобрый знак. Він спочатку дав різкий сигнал, від чого люди метнулися в сторони, а потім почав поливати їх водою.

На той час заможні гості не шукали собі готелю, їх зустрічали на привокзальній площі коміснери (комівояжери) і носильники, які супроводжували гостей до повозок. Вони голосно вигукували назви найкращих готелів, обіцяючи потенційним пожительцям безліч усіляких зручностей. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. в Умані було багато готелів. Так, в «Адрес-календарі» на 1904 рік згадується дев'ять таких будівель, а «Календарь-справочник на 1914 г.» Гершенгорна дає відомості про 15 готелів.

З найвідоміших уманських готелів – це Франція, Новоєвропейський, гранд-отель Савой, Регіна, Бель-Вью, Брістоль, готель Контіненталь. Проживання у готелі було не дешевим. Із замітки готелю Савой бачимо, що у 1913 р. номер за добу коштував 1 крб. 50 коп., постіль – 30 коп. електричне освітлення (свічки) – 60 коп., користування самоваром – 20 коп. При готелі була стайня для коней. Овес коштував 2 крб. 40 коп., сіно – 41 коп. Для порівняння наводимо ціни на деякі види продукції у 1914 р.:

- хліб з муки 1-го сорту за один фунт (400 гр.) коштував 6 коп.,
- 2-го сорту – 5 коп.,
- 3-го сорту – 4 коп.,
- м'ясо 1-го сорту за один фунт коштувало 14 коп.,
- 2-го сорту – 13 коп. (*фото замітки на QR-коді*)

Нині в місті працюють першокласні готельні комплекси: «Умань», «Zastava», «Sherwood», «Фортеця», «Софіївка», «Умань Plaza», які входять до туристичного кластеру міста.

Від залізничного вокзалу й до центральної площі міста простягається вулиця Незалежності. Шлях лежить Івангородським передмістям, яке має свою історію розбудови та заселення. В стороні від Івангородської площі залишається культова пам'ятка міста – Троїцька Церква, збудована у 1857 р. (фото 18). Нині це густонаселений район міста, в межах якого працює дві найбільші загальноосвітні школи № 3 і № 14. Приміщення останньої є пам'яткою архітектури (фото 19).

Історичні документи, статистичні дані XIX – поч. XX ст. показують чисельність та динаміку заселення цього передмістя. За даними 1867 р. в передмісті Умані налічувалось 118 дворів, в яких мешкало 984 парафіян. Станом на 1913 р., парафіяльних дворів налічувалось 680, а мешкало в них 2 630 осіб. За станом належністю їх склад виглядав так: духовенства було 7 осіб, штатських – 24, міщан – 480 і селян – 2 119 осіб. Окрім православних, в межах парафії мешкали католики та євреї. У п'яти дворах жило 53 католиків і ще в п'яти дворах – 59 євреїв. Усього 112 осіб іновірців. Тому все населення парафії складало 2 742 особи, з яких 2 630 були православними. Як видно з наведених цифрових показників, парафія Св.-Троїцької церкви щорічно збільшувалась і за 56 років (з 1857 до 1913 р.) зроста удвічі (детальна інформація на QR-коді).

Івангородське передмістя мало давніші назви. Історичні документи XVIII ст. (1799 р.) фіксують назву передмістя – Ostaszówka, Wołkowka. У джерелах XIX ст. ці найменування засвідчено з іменниковою флексією -e (-o): 1882 р. – Wołkowo, 1844 р. – Асташево. Дослідники припускають, що назви Wołkowo, Асташево відповідають більш ранньому етапу заселення міста (можливо, навіть XVII ст.), про який не маємо писемних джерел. Колись кожна ділянка землі ставала чияюсь власністю, а ім'я власника виявлялося найголовнішою диференційною ознакою. Таким чином, у топонімію проникали назви, що відповідали вже не на питання «що» чи «яке», а на питання «чий». Тому послідовність утворення подібних мікротопонімів утворює такий ланцюжок: антропонім Вовк → Вовкове → мікротопонім Вовківка; антропонім Осташ → Осташево → мікротопонім Осташівка.

Підтвердження цьому знаходимо в дослідженнях Г. Ю. Храбана, який вважав, що Осташівське передмістя отримало свою назву від першого осадника – шляхтича, якому магнат надав право заселяти порожню землю новими людьми, або від першого забудовника. Він міг бути або молдаванином, яких на Україні звали волошинами, волохами, або поляком (Остап – по-церковному Євстахій).

Хоронім Вовківка, на думку вчених теж має відантропонімне походження. Чимало подібних найменувань виникало через посередництво антропонімів, оскільки прізвища Вовк, Горобець, Чайка, Баранник, Хрущ та інші поширені на Черкащині. Але існує ще кілька гіпотез щодо мотивації цієї назви: 1) від зоолексеми *вовк*: оскільки передмістя було досить віддаленим від центру міста, можна припустити, що там водилися вовки; 2) лексема *вовк* походить від індоєвропейського **wlk* *os*, що зіставляється з коренем **uel-* «рвати» або *uelk-* «тягти, волокити»; у такому випадку назва вовка первісно означала «грабіжник» або «той, що роздирає». Отже, назва передмістя може бути

пов'язана з розбійниками чи повстанцями. Таку етимологію подає Я. М. Кочережко: «У XVII–XVIII ст. Івангородське передмістя мало назву «Волкове» або «Вовківка». Можливо тому, що заснувалося козаками на пенях і тернових згарищах колишнього Наливайкового лісу (XVI ст.), у якому Северин Наливайко зимував зі своїм загоном народних месників. Давні назви відійшли в минуле, вживаються тільки у дослідженнях істориків та краєзнавців (*детальна інформація на QR-коді*).

Література

1. Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.: дис. ... канд. філол. наук. Умань, 2008. 300 с.
2. Василик О. Мотиваційні особливості мікротопонімів історичної Уманщини. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2012. Вип. 56. Ч. 1. С. 273-280.
3. Грицюк В. М., Фасольняк Ю. Ю. Уманська оборонна операція (1941) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Umanska_oboronna_1941
4. Грицюк В. Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941/1944 рр. *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 97-105. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2011_2_97
5. Давидюк В. Календарь-справочник г. Умани и его окрестностей на 1914 год. Факсимільне видання. Перевидано з коментарями від упорядника; упор. В. Давидюк. Умань, 2016. 110 с.
6. Давидюк В. Уманські готелі: Гранд-готель «Савой», Готель «Регіна». *Уманська зоря*. 2013. 15 лют. (№7).
7. Давидюк В. Уманські готелі: Готель «Брістоль», Готель «Європейський». *Уманська зоря*. 2013. 7 черв. (№23).
8. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 607 с.
9. Мощанский И. Б. Окружение под Уманью (7 июля – 8 августа 1941 года). 1941. Битва за Киев. 7 июля - 26 сентября. М.: Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008. 208 с.
10. Нуждин О. И. Уманский «котел»: Трагедия 6-й и 12-й армий. М.: Яуза-каталог, 2015. 384 с.
11. Рунов В. А. 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. М.: Яуза, Эксмо, 2010. 416 с.
12. Черномир В., Сєрякова Н. Історія уманських передмість. *Уманська зоря*. 2001. 31 жовт.

Локація 4. Осташівський став. Набережна

Від залізничного вокзалу до центру міста простягається вулиця Незалежності (старі назви – Жовтневої революції, Дворцова). Наступна зупинка екскурсії біля природної локації Осташівського ставу, який мало хто асоціює із водоймою на річці. Насправді це річка Уманка, яка бере початок між селами Вербоватою і Пеньожковим Христинівського району і є лівою притокою Південного Бугу. На картах 1842 р. це місце позначене як Уманка, а вже на карті 1903 р. показана як водойма – Осташівський став. Зараз на Уманці та її притоках побудовано 106 ставків. У 1958 р. запущено ТЕЦ. Технічний водозабір для потреб ТЕЦ облаштували на Осташівському ставку. Для цього він був розширений шляхом реконструкції дамби та будівництва нового шлюзу. У такому вигляді Осташівка існує до тепер. Довжина Осташівського ставу 2150 м, максимальна ширина 410 м. Центральна частина водоймища має рівномірну глибину 3-3,2 м, шар мулу до 0,5 м. Площа водного дзеркала ставу – 58,5 га, максимальна глибина води біля греблі – 3,5 м, об'єм води теперішнього часу – 994 м³. Ширина річки за Осташівським ставом становить 3-6 м (залежно від річкової долини), глибина від 0,3 м до 0,5 (0,7) м (*фото 20*).

Цікаво, що до 1917 р. ставок постійно здавався в оренду, ціна якої була доволі високою – від 800 до 1000 крб. За ці кошти орендатор набував прав на ловлю риби, збір очерету, користування льодом, влаштовувати платні купальні, човни для катання, катки для катання на ковзанах, лижах і санках. Орендатори кожної зими влаштовували великі гуляння з музикою. Збереглися світлини такого свята у 1909 р. Вхід був платним – 30 коп. Крім того, гребля на ставку була місцем постійних невеличких базарів.

Пройшов час, і Осташівський став знову стає місцем для відпочинку та святкування. Тепер тут створена набережна «Перлина кохання» з однойменним фонтаном, відкритим 25 червня 2017 р. (*фото 21-22*). За даними фахівців, він увійшов до трійки найбільших фонтанів України. Найвищий його струмінь води сягає 19 м, а додаткові – близько 1,9 м. Основна чаша фонтана має площу – 450 м², а площа водного екрана – 200 м². «Перлина кохання» – найбільший (за площею на суші) у Центральній Україні світломузичний комплекс фонтанів, який є унікальним, оскільки фонтани розміщені як на суші, так і на воді. Основна чаша фонтану на суші зі світломузичним шоу і шоу на водному екрані, світлодинамічний плаваючий фонтан на Осташівському ставі і три статичні фонтани зі світлодинамічним підсвічуванням, колір яких не повторюється впродовж дня, роблять атракцію привабливою для тисяч туристів.

Майже вся історія людства пов'язана з фонтанами. Першим праобразом фонтану було джерело, облицьоване каменем руками людини. Звичайно, на світанку цивілізації вони не були предметом розкоші або прикрасою побуту. Наприклад, жителі Месопотамії обладнали садові фонтани та використовували їх у якості іригаційних систем. Знали фонтани у Єгипті, Персії, стародавній Греції і Римі. У Середні віки саме фонтани були центром монастирських садів. Вважалося, що вони сприяли ефективності молитов й роздумам про Бога, що, безсумнівно, віталось. Багато фонтанів зводилося на уславлення богів, а тому наділялися чудовими якостями, вважалося, що царі небесні будуть милостивіші до смертних. Багаті, у чиїх палацах

споруджувалися фонтани, були впевнені, що вони набагато ближче до богів, ніж бідняки.

З давніх-давен у багатьох народностей існували різні культу, пов'язані з водою. Вода супроводжувала численні обряди і релігійні ритуали. І тому є пояснення. Людський організм на 3/4 складається з води, ось чому на нас так сильно впливає перебування біля водойми. Вода вабить до себе, зачаровує, призводить до балансу всі системи нашого організму, заспокоює і одночасно бадьорить – залежно від того, що кому потрібно. Напевно, саме в цьому причина, що ми завжди прагнемо потрапити туди, де є цілюща волога, як частина нас самих. Гарний фонтан – це чудові ліки від стресів, від суєти повсякденного життя городян, оазис спокою і радості, місце для відпочинку і самоспоглядання. Бризки від фонтана привносять у повітря негативні іони, що благотворно впливають на наш організм. Медики називають їх вітамінами здоров'я. (*Селфі зона, зона енергетичного розвантаження*).

Із набережної Уманки наш зір вирізняє три цікавих візуальних атракції – сквер із пам'ятником Тарасу Шевченку, молитовний будинок адвентистів і будинок колишньої земської управи.

На сьогоднішній день налічується 1384 пам'ятники Тарасу Шевченку у світі: 1256 – в Україні та 128 за кордоном – у 35-ти державах. Монументальна шевченкіана Черкащини включає 23 пам'ятники та 46 погрудь Великого Кобзаря, а також 23 пам'ятні знаки про перебування поета в різних куточках нашого краю.

Мало хто з уманців пам'ятає, що свого часу на місці теперішньої скульптури стояла інша. Перший пам'ятник був відкритий 1966 р. У 1981 р. поставлений новий, авторами якого є скульптор – народний художник України Олександр Скобліков та архітектор Анатолій Ігнатенко. Пам'ятник виготовлений з бронзи, висота 4,2 м (*фото 23*).

На питання, чи був в Умані Шевченко, наукові працівники краєзнавчого музею відповідають ствердно. Вперше Кобзар побував в Умані ще у дитинстві, коли чумакував із батьком, в вдруге – у 1845 р., після чого поет написав поему «Холодний яр». Де саме зупинявся Т. Шевченко, наразі не відомо, але те, що він побував у Софіївці, зрозуміло із повісті «Княгиня», написаній 1853 р. «Бачив я на своєму віку таки хороші сади, як приміром Уманський і Петербурзький», – писав Т. Шевченко.

Шанують поета по-різному, хтось, за звичкою, традиційно, а хтось – по-сучасному. Мейнстрімом є одяг із зображенням Кобзаря, мурали на будинках (до прикладу, у Харкові, за адресою Садовий проїзд, 30). Нікого сьогодні не дивує Тарас Григорович як резидент пабліку «Файні меми про українську літературу». Його поезія звучить у сучасних піснях. 205 років минуло від народження Тараса Григоровича, а він продовжує писати слова до пісень українських артистів (чи просто надихати). Його пісні виконують гурти «Пікардійська Терція», «Фома та гурт Мандри», «Скрябін», сестри Тельнюк, Т. Чубай, І. Білик (*відео на QR-код*).

Зліва від пам'ятника Т. Шевченка стоїть гарна споруда, збудована у стилі неоготики – це молитовний будинок адвентистів, відкритий 19 червня 1999 р. Автором проекту став уманський архітектор Олександр Вахламов, очолив будівництво Леонід Чорний (*фото 24*). Цікава історія цього будинку. Він збудований за фінансової допомоги нащадків сім'ї Животенків, які колись були жителями Умані, а тепер проживають у США. Дружба дітей двох уманських сімей адвентистів Адвентини Животенко та Діни Байдали пройшла випробування часом. Під час відвідування Умані у 1993 р. Адвентина захотіла зробити «щось добре для усіх». І тоді Діна сказала про давню мрію адвентистів мати свій власний молитовний будинок. Так Животенки погодилися надати фінансову допомогу на будівництво. Нині Адвентина Животенко відома вчена з педагогіки у США. Батько її був колись пастором адвентистів, потім лікарем в Умані, який під час окупації був головним лікарем міської лікарні. У свій час йому вдалося врятувати багатьох українців від примусової праці в Німеччині, приписуючи людям різні неіснуючі хвороби. Відступаючи, німці забрали сім'ю із собою. Далі, втікаючи від переслідування КДБ, родина опинилася у США (*див. QR-код*).

Справа від монументу Т. Шевченка виділяється будинок, з типовою для початку ХХ ст. архітектурою (вул. Незалежності, 35). Це будинок Конофайських, колишнє приміщення земської управи. В радянські часи тут знаходився штаб частин особливого призначення. Окружне державне політичне управління, міський відділ внутрішніх справ, нині уманський відділ поліції головного управління Національної поліції в Черкаській області. Будівля цегляна, П-подібна у плані з використанням елементів неоренесансу. Має однакове оформлення фасадів, зрізаний кут будівлі, оформлений балконом із трьома виразними аттиками (*фото 25*).

Локація 5. Вулиця Незалежності

Наступна локація є прямим підтвердженням визнання Умані як історично населеного місця. На вулиці збереглася історична забудова з об'єктами архітектурної спадщини, серед яких:

- Будинок за номером 31 – збудований на початку ХХ ст.– власники пани Костецькі (нині – будівля Уманського краєзнавчого музею) (*фото 26*);
- Будинок за номером 20 – вілла у стилі гірських будівель Закопаного, семикласне училище Є. Браїловської на поч. ХХ ст. (нині приміщення медичного коледжу) (*фото 27*);
- Будинок за номером 27 – збудований у 1904 році – належав англійським підприємцям братам Роберту і Томасу Ельворті, які в Умані мали комерційне відділення. Вони перші в Російській імперії і в Європі почали виробляти сільськогосподарські машини, постачали їх в Умань для потреб поміщиків (*Див. QR-код; фото 28*);

- Будинок за номером 21 – приміщення колишньої чоловічої гімназії, збудоване у 1896 р. (нині будівля агротехнічного коледжу УНУС) (*фото 29*);
- Будинок за адресою вул. Кизила 5 – будинок жіночої гімназії, збудований у 1901 р. (нині приміщення Уманської міської гімназії) (*фото 30*);
- Будинок за номером 6 – військовий собор святого благовірного князя Олександра Невського та святої преподобної Ксенії (нині приміщення кінотеатру ім. Черняхівського) (*фото 31*);
- Будинок за номером 1 – готель «Ново-Європейський», збудований у 1901 – 1902 рр. (нині приміщення міської бібліотеки та ін. закладів) (*фото 32*).

Кожен будинок має свою історію і часто продовжує виконувати своє функціональне призначення, як, до прикладу, навчальні заклади, у яких колись навчалися уманські гімназисти і гімназистки.

Уманська жіноча гімназія відкрита 1 липня 1900 р., а в 1901 р. перейшла у новий будинок, який не тільки зберігся до цього часу, але й досі є освітнім закладом, що також має статус гімназії. Директором закладу вважався начальник чоловічої гімназії, якому підпорядковувалася головна наглядачка жіночого освітнього закладу. Відповідальність за навчально-виховний процес покладалася на класних дам. Назвемо трохи фактів, які свідчать про тяглість історії. Так, у роки Першої світової війни при гімназії було створено комітет по виготовленню білизни для рядових солдат діючої армії. У грудні 1915 р. в армію відправлено 1500 сорочок та 427 мішки.

У спогадах письменниці Н. Суровцової постають традиції цього закладу. Усі гімназистки мали одну форму – плаття одного фасону, рівної довжини, коричневого кольору з чорними, а в свята з білими, фартушками. Стрічки в косах мали бути чорні, а в свята кожен клас мав свій колір. У такий же колір обгортали книжки, зошити. Всі учениці були однаково заплетені. Заборонялося мати у волоссі будь-які прикраси, а власниці кучерявого волосся мали їх чесати і приводити до єдиного зразка. За поведінку ставили оцінки. П'ятірка з мінусом була неприємністю, четвірка – приводом для виклику батьків. Зовсім виключити зі школи могли за недбалий уклін-вітання на вулиці, появу на вулиці після восьмої години вечора, відвідин кіно без дозволу, зайвий гребінець у волоссі, забутий вдома зошит, списування під час занять, підказування, спізнення на молитву. Про це потрібно пам'ятати сучасним учням.

Проте, діти завжди залишаються дітьми. Сто років тому поважні учениці гімназії також підробляли підписи батьків у щоденниках, використовували обов'язкове відвідування Військового собору для побачень, знаходили спосіб для комунікації з юнаками із чоловічої гімназії. Оскільки їм хід туди був заборонений, вони налагодили передачу записок. Поштовим ящиком слугували кишені викладача, який читав «Закон Божий» в обох гімназіях.

Чоловіча гімназія, що постала із прогімназії (1883 р.), отримала нове приміщення і новий статус у 1896 р. Гімназія мала своє оранжерейне відділення для наукових дослідів, метеорологічну станцію, бібліотеку, у якій налічувалося 3051 найменувань книг, водопровід, гімнастичний майданчик, столярну майстерню, хор, оркестр. У гімназії була традиція святкувати день народження імператора молебнем, освяченням знамен і урочистим походом у Піківецький ліс. Йшли всі – учні, директор, наставники. Пригощалися солдатським обідом, грали у футбол. Це було видовище, адже учні йшли під звуки оркестру, строєним маршем. Ця традиція збереглася до

цього часу, щовесни Піківецький ліс стає місцем організованого відпочинку уманських школярів. Дежавю.

Особливу історію мають два будинки – це приміщення чоловічої гімназії та кінотеатр Черняховського. Перший пов'язаний із творчістю відомого архітектора Лешика Дезидерія, Владислава Городецького, поляка за походженням, українця за духом, якого українці знають як автора Будинку з химерами в Києві. Але мало хто знає, що перед тим, як стати українським Гауді, він, як молодий студент Петербурзької академії мистецтв, впродовж двох років займався практичною роботою: брав участь у проектуванні та спорудженні будинку Уманської прогімназії. Головний архітектор Київського навчального округу військовий інженер підполковник Микола Чекмарьов, що ставився до Владислава по-батьківськи, був задоволений своїм помічником і відправив похвальний відгук до Академії мистецтв. У свідоцтві за підписом Чекмарьова зазначено, що «Академіст архітектор Лешек Владиславович Городецький впродовж двох років – 1889 та 1890, перебував при мені, з дозволу Пана Попечителя Київського учбового округу, на посаді помічника та виконував роботи по спорудженню кам'яного двоповерхового будинку Уманської прогімназії. Роботи, як конструктивні, так і з оздоблення фасаду і приміщень, виконані паном Городецьким зі знанням справи, про що й свідчу власноручним підписом». На аркуші стоїть позначка: «зачислить 2 года практики».

Керівництво Академії погодилося зарахувати два роки відсутності свого вихованця як проходження практики і відновило його в числі студентів, але присвоїло йому лише звання класного художника III ступеня. Документ, підписаний великим князем Володимиром, давав право «зводити будівлі». Але Городецький хотів бути дипломованим архітектором. І в грудні 1890 р. він вислав зроблений ним архітектурний проект Уманської прогімназії з проханням зарахувати його як дипломну роботу. Столична професура оцінила проект, що був професійно виконаний Городецьким. На початку 1891 р. Владислав Городецький одержав академічний диплом і цього ж року поїхав до Києва – тепер уже дипломованим архітектором, яким його знають у світі.

Місце знаходження гімназії цікаве ще одним об'єктом. У перевиданій книзі «Уманская мужская гимназия 1883-1908 гг.» за 1908 рік є дані про місце знаходження на території гімназії маєтку Александра Потоцького. Директор прогімназії Дмитро Порфиринович Янковський у своїх спогадах опирається на свідчення старожилів, які зазначали, що графський палац мав веранду з колонами і сходами до саду з краєвидами на стару Умань. У маєтку знаходилися такі будівлі: кам'яний одноповерховий будинок, що складався з 11 кімнат, 2-х кухонь і підвалів, ще один одноповерховий флігель, два сараї, один з яких кам'яний, а інший дерев'яний. Існував підземний хід, який вів до будівлі Військового собору. На плані чоловічої прогімназії цифрами позначені будівлі маєтку, серед яких станом на 1887 рік був кам'яний флігель, де розміщувалися телеграф, батальйонний суд, бібліотека, кімната для чергового офіцера та ін., тобто, приміщення пристосовані для потреб військового відомства. У свій час будівлі належали графам Потоцьким.

Про те, що Умань є спільною спадщиною українців, росіян, поляків, розповідає історія другого об'єкту – кінотеатру ім. Черняховського. За сто років із часу його забудови він декілька разів змінював своє призначення. Із 1929 до 1932 р. будинок

функціонував як держкінотеатр № 14, до 1929 р. мав культове призначення. Із 1917 до 1929 р. – кафедральний собор Української Автокефальної Православної Церкви. Історія розповідає, що у 1894-95 рр. за активного сприяння Великого князя Олександра Михайловича (шефа Кримського полку), що мешкав тоді в Умані, та завдяки старанню полкового священика – протоієрея о. Миколая (Каллістова), будівлю було викуплено і перебудовано у Військовий собор святого благовірного князя Олександра Невського та святої преподобної Ксенії. Зовні й всередині храм було оздоблено у руському стилі. Добудовані дзвони були відлиті з гарматної міді та бронзи. На той час це була найвеличніша православна споруда міста, яку було видно за 10 км.

Ще раніше з 1888 р. в будівлі тимчасово розміщувалася церква 73-го піхотного Кримського полку, який було передислоковано в Умань з Північного Кавказу. Під час російсько-турецької війни 1877-78 рр. будівля тимчасово використовувалася як приміщення для полонених турків. По війні манеж було перетворено частково на цейхгауз, а частково на гауптвахту – карцер 44-го резервного піхотного кадрового батальйону. У 1866 р. приміщення було перебудоване на військовий манеж для виїжджування коней 12-го гусарського Охтирського полку, що квартирував тоді в Умані. Парадокс, але початково у задумі графа О. Потоцького зведений 1832 р. великий одноповерховий цегляний будинок призначався для концертної зали. Відтак, за сто років відбулися такі трансформації об'єкта огляду: концертна зала, військовий манеж, гауптвахта, військовий собор, кінотеатр, перебудований після війни у стилі сталінського ампіру, риси якого видає звернення до традиції російського класицизму, використання архітектурних ордерів, барельєф із зображеннями І. Черняховського.

Окремо потрібно сказати про історичну будівлю, що стоїть на розі вулиць Незалежності та Небесної Сотні. У назві цього будинку до цього часу є плутанина, оскільки в різних джерелах він значиться як готель «Ново-Європейський» або «Європа». Неправильна назва «Європа» закріпилася і використовується й надалі через дві світлини, зроблені на початку ХХ ст. Невідомий фотограф сфотографував будинок з вул. Миколаївської та вул. Дворцової і на світлині зазначив, що це готель «Європа». Проте до нашого часу збереглося три видання адрес-календарів за 1904, 1911 та 1914 рр. з описом уманських готелів. У жодній із книг не згадується про готель із назвою «Європа». У всіх трьох виданнях згадується тільки готель «Ново-Європейський». У календарі за 1911 р. вказана навіть адреса готелю. Інформацію про знаходження у цьому будинку готелю «Ново-Європейського» повідомляла також газета «Уманська зоря» від 7 грудня 1947 р. У статті «Вулицею Жовтневої революції» відомий уманський історик, журналіст, краєзнавець М. Ф. Комарницький писав наступне: «Великим приватним готелем «Ново-Європейская гостинница» розпочинався довгий ряд будівель Дворцової вулиці. Проти готелю містилася незграбна, присадкувата дерев'яна будівля театру-цирку...». Цим будинком, який чекає реконструкції, ми завершуємо мандрівку вулицею Незалежності.

Література

1. Балицький В. І. Ельворті Роберт і Томас. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2002 – 2009.
2. Берчак В. С. Антропогенні ландшафти долини річки Уманки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. 2014. С. 98 -107.
3. Давидюк В. М. Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Вип. 3. Умань : Візаві, 2014. 424 с.
4. Давидюк В. Памятка г. Умани. Уманская мужская гимназия 1883 – 1908 г.г. [Факсимільне видання Д. П. Янковського за 1908 рік. Перевидано з коментарями від упорядника]; упор. В. Давидюк. Умань, 2016. 39 с.
5. Давидюк В. Календарь – справочник г. Умани и его окрестностей на 1914 год. [Факсимільне видання. Перевидано з коментарями від упорядника]; упор. В. Давидюк. Умань, 2016. 110 с.
6. Історія шкільної та позашкільної освіти м. Умані з 1766 р. до наших часів: посібник / В.В. Лисогора. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. 116 с.
7. Кузнець Т. В. До історії освіти на Уманщині (XVIII – початок XX століття). К.: Науковий світ, 2000. 35 с.

ІСТОРИЧНЕ СЕРЕДМІСТЯ

Локація 6. Свято-Богородицький монастир св. Василя

Ми підійшли до історичного середмістя Умані. На це вказують будівлі типової для XIX ст. архітектури, які можемо спостерігати візуально. Але перед їх оглядом та екскурсією середмістям, зупинимося на початку вулиці Садової у провулку, який колись називався Поліцейським. Це теж місце пам'яті, яке може бути добрим ключем дослідження того, чим було і є середмістя. На думку французького історика П'єра Нора, «...місце пам'яті аж ніяк не зводиться до гідних пам'яті монументів або подій чи до суто матеріальних, фізичних, відчутних, видимих об'єктів. Місце пам'яті – поняття абстрактне, суто символічне, призначене вивільнити пам'яттєвий вимір з об'єктів, що можуть бути матеріальними і водночас нематеріальними, як-от вислови, гасла, ключові слова. Такими ключовими словами будуть єврейські квартали Умані.

Заселення міського центру євреями підтверджується історичними джерелами. Так, «Адрес-календар» (с историческим очерком и планом) города Умани на 1904 год» та «Календарь-справочник гор. Умани и его окрестностей на 1914 год» – наочно демонструють перелік закладів, власниками яких були заможні євреї (*див. QR-код*). Особливість цього переліку в тому, що ці заклади розташовувалися у найменшому проміжку вулиці Садової, невеликий відрізок якої у центрі міста на початку XX ст. називався Поліцейським провулком.

На вулиці розташовувалися: механічна майстерня Ю. Вайнтруба; перукарня А. Варшавського; переplotна майстерня І. Цебулевського; типографія «Прогрес» М. Розенфельда; фотографія, магазин готового чоловічого, жіночого і дитячого одягу А. Юрковської; контора з переписки на друкарській машинці «Ундервуд» – М. Грінберга; курси бухгалтерії М. Грінберга; одеська білошвейна майстерня К. Котлової. Тут проживали: староста Новобазарної синагоги – Пейсах Левеєвич Юриш у власному будинку, що утримував заклад шипучих вод; зубний лікар – Соломон Євсеєвич Розенфельд (у будинку Канофальського).

На перехресті провулку Поліцейського і колишньої вулиці Миколаївської в центрі міста стояли прибуткові будинки (нині будинки на вул. Небесної Сотні за номерами 13,15,17). В одному із них, у власниці Цірлі Пінхасівни Дітлович, проживав помічник присяжного повіреного Б. Гінзбург, власник магазину з продажу золотих речей – В. Рабінер. Тут розміщувався магазин канцелярських приладів – Лейби Шапіро, аптекарський магазин Григорія Бродовського.

Трохи далі у будинку за адресою вул. Незалежності, 17, власником якого станом на 1903 р. був Григорій Якович Дорфман, розташовувався його власний аптечний магазин, кабінет зубного лікаря Ернестіни Мойсеївни Гаузнер, заклад шипучих вод – Шейва Туніцка, Санкт-Петербурзький магазин годинників Беніаміна Серебреника, магазин золотих і срібних речей Янкеля Ойфи, магазин з продажу фарби К. О. Осташевського, турецька булочна Ц. Хасанова, аптекарський і косметичний магазин Гольцмана, майстерня опрацювання «Труд» Вольфуса.

Далі по вулиці Садовій на початку ХХ ст. проживали: учений Новобазарної синагоги Самуїл Мойсеєвич Каган; лікарі – Людвіг Петкевич, Йосиф Гельман, Йосиф Кохлер, Александр Альтер, Ернестина Гаузнер, Самуїл Браверман. Тут розташовувалися ряд підприємств, які були у власності або в оренді у заможних євреїв, а саме: аптечний магазин Г. Дорфмана, фотографія С. Рабиновича, типографія І.Цейтліна, аптечний склад М. Гольцмана, кондитерська Г. Брандера, галантерейний магазин Х. Каплан, золоті вироби М. Барембома, книжковий магазин Л. Шапіро, перепльотна майстерня М. Кемельмана, магазин тютюнових виробів Х. Мар'яніського, фотографія С. Рабиновича, Санкт-Петербурзький магазин годинників Б.Серебреніка, типографія Тарадаша і Перельштейна, фотографія І. Безброжа, майстерня дамських суконь Б. Халфіна, майстерня кравця чоловічого одягу А. Квітки та багато інших.

Далі у напрямку історичного центру міста за адресою вул. Небесної Сотні, 10 стоїть готель «Лондон», який є пам'яткою архітектури початку ХХ ст. Домовласником колись прибуткового будинку був пан Рахліс. Його приміщення винаймав Ш. Городецький – власник мануфактурного магазину; Ш. Грінберг, що мав аптекарський магазин; орендував приміщення лікар С. Рутгайзер; власник меблевого магазину А. Менделехес; власник іллюзіона «Корсо» пан Полонський. Донині зберігся і функціонує будинок за номером 12, власником якого був Борис Маркович Грінвальд. Збереглися свідчення про те, що в цьому будинку колись був Ростовський рибно-гастрономічний магазин, у якому продавали свіжих кримських осетрів, судаків, бичків, ікру зернисту і паюсну, оселедці королівські, сьомгу малосольну.

Наведені дані свідчать про те, що на землях Уманщини, окрім корінного населення українців, мешкало багато євреїв, які почали селитися ще з часів Люблінської унії. Вони прийшли на землі Уманщини разом з польською колонізацією краю. На початку ХІХ ст. Умань активно відбудовувалась та розвивалась. У різних частинах міста зводилась велика кількість єврейських будинків, в основному глинобитних. У цей час євреї заселяють Старе та Нове місто, де займаються торгівлею та ремеслами. Якщо порівнювати кількість купецького єврейського населення з православним, то очевидною є перевага євреїв. У місті у той період було купців 1-ї гільдії – 5, 2-ї гільдії – 16, 3-ї гільдії – 492, міщан 4 410. За переписом 1897 р. в Уманському повіті проживало євреїв – 37 641, з них у місті Умані – 17 709. Це складало відповідно 11,7 % всього населення повіту та 57,0 % населення міста Умані. Загалом по повіту євреї займали друге місце за чисельністю після українців, а по місту Умані єврейська людність становила переважну більшість.

Єврейська громада ділилася на бідних і багатих, але для зовнішнього світу завжди виступала єдиним фронтом. Особливість поселення створювала атмосферу спільності долі і взаємозалежності всіх членів громади. Ми ще повернемося до простору євреїв, які проживали у старому місті на території ринку.

Вулиці Небесної Сотні і Садова, на перехресті яких ми стоїмо, є не тільки центральними магістралями міста, але й своєрідним історико-меморіальним центром. Обидві вулиці є найстарішими в місті. Незначну частину вулиці Небесної Сотні (колишню Миколаївську) від Театральної площі (нині площі Соборності) до Садової мешканці міста неофіційно називали Хрещатиком, по якій любили прогулюватися у вільний час, як і по вулиці Садовій, що вела до Софіївки.

Тут до 1917 р. знаходилися державні установи (міська дума, окружний суд, поліцейська дільниця, готелі, комерційні банки). Прямо перед нами будинки, які давно відсвяткували свій сторічний ювілей. Так, корпус УДПУ імені Павла Тичини колись був прибутковим будинком, збудованим на кошти міста. У 1907 р. гласні Уманської міської думи задумали побудувати в місті великий прибутковий будинок, який мав би приносити 10 000 крб. чистого прибутку в рік і де мала б бути зала для громадських зібрань, концертів. Будівництво найкращої на той час споруди, до якої приступили у 1909 р., завершили у 1912 р. (*фото 33*).

Навпроти по вулиці Садовій вирізняється будівля, збудована у часи військових поселень. У 1852 р. вона вже прикрашала центральну частину міста. Про те, що будинок уже був, нам відомо з газети «Киевские губернские ведомости» від 10 січня 1853 р.: «...Против полиции по Садовой улице красуется одно частное двухэтажное каменное здание, которому не стыдно было бы занять любое место в Киеве или Одессе» (*фото 34*).

Двоповерховий старовинний будинок, що стоїть прямо за сквером, часом забудови сягає у першу половину XIX ст., у часи останнього володаря Умані графа Олександра Потоцького (1778-1845 рр.). З 1852 р. тут була поліцейська дільниця, міська ратуша, пізніше, міська управа, казарми пожежних службовців. І тільки в 1909-1912 рр. до неї прибудована триповерхова споруда, яка ось уже більше 100 років є візитівкою Умані (*фото 35*).

Справа за сквером видніються будівлі колись фешенебельних уманських готелів «Брістоль», «Лондон», збудовані на початку XX ст. (*фото 36*).

По лінії «Хрещатика» (вул. Небесної Сотні 13, 15, 17) стоять будинки, які збудовані у кінці XIX ст. Ніщо зараз не нагадує, що ми підійшли до місця, де триста років тому стояли Новоміські укріплення, що були своєрідним форпостом перед старим містом. Сліди фортечного валу можна було ще бачити у 50-х роках XX ст. Відомий дослідник Умані В. Стефанович вказує, що з великою ймовірністю вулиця Садова проходить по верхньому валу Новоміських укріплень. Це був, за свідченням істориків, господарський двір середньовічної фортеці.

Нині тут розміщений Сквер Героїв, бульвар якого закладений 1884 р. На місці, де височить піраміда Обеліска Слави, до революції 1917 р. мав бути збудований пам'ятник Олександрю II. Нині це місце захоронення 52 радянських воїнів, а поряд у 2010 р. відкритий меморіал 15 Героям СРСР і України, уродженцям Умані й Уманщини (*фото 37*). 14 жовтня 2018 р. у День захисника України на Алеї Героїв відкрито монумент загиблим уманчанам, які віддали своє життя за мир в Україні. За час АТО Уманщина втратила 20 військовослужбовців, імена яких викарбувані на монументі. Завершує алею пам'ятник жертвам Чорнобиля, встановлений у 2013 р.

По дорозі до найвідомішої пам'ятки XVIII ст. Василіанського монастиря є два будинки, відзначених історією. Один – двоповерховий, показаний на малюнках Наполеона Орди в комплексі Василіанського монастиря, інший – одноповерховий (вул. Небесної сотні, 27) на карті Умані від 1903 р. позначено як приміщення жіночого двокласного училища. Упізнаною пам'яткою архітектури є приміщення Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка» (*фото 38*).

Наступною до огляду є будівля колишнього Василіанського монастиря (вул. Небесної Сотні, 31), приміщення якого разом з комплексом інших пам'яток архітектури міста з 2006 р. передані у відання історико-архітектурному заповіднику «Стара Умань» (фото 39, 40).

Василіанський орден було створено 1617 р. митрополитом Йосифом Веляміном Рутським. На території Речі Посполитої в середині XVIII ст. було 148 василіанських монастирів, з них 122 на українських землях. Одним із осередків василіанського ордену на Правобережній Україні був Свято-Богородицький монастир св. Василія м. Умані, заснований за сприяння Францишека Потоцького в 1765 р. Основою чернечого життя було дотримання обітниць: убозтва, чистоти, послуху, спільного життя. Убозтво ченців полягало у відмові від золота, срібла та грошей. Францишек Потоцький подарував василіанам площу в Умані, на якій розташовувалися церква, школи і келії для мешканців монастиря, а також у передмісті – фільварок, амбар, город. Спочатку приміщення монастиря і школи були дерев'яними, будівництво кам'яного монастиря, який зберігся до нашого часу почалося після гайдамацького повстання, остаточне завершення споруди було закінчено у 1790 р. У 1782-1784 рр. при Василіанській школі було 400 вихованців.

Після другого поділу Речі Посполитої Правобережна Україна, а з нею й Умань, були інкорпоровані до складу Російської імперії. 1793 р. в приміщеннях монастиря шляхта присягала на вірність Катерині II. Присягу зачитував генерал Кречетніков, а наступного 1794 р. монастир і учбові заклади при ньому були закриті. Після смерті Катерини II Василіанським монастирям було дозволено відновити свою діяльність, щоправда, тепер вони підпорядковувалися уніатським єпископам, а не василіанським ігуменам та протоігуменам. У 1796 р. за клопотанням Станіслава Потоцького василіанський монастир в Умані було відновлено.

З 1796 до 1830 рр. відбувається розквіт Свято-Богородицького монастиря св. Василія м. Умані та шкіл при ньому. У першій половині XIX ст. тут навчалось 800 чоловік. Російський уряд у 1827 р. прийняв рішення скоротити кількість уніатських монастирів, але в Умані вирішено було залишити через велику чисельність учнів. Уманська василіанська школа продовжувала бути центром освіти для шляхетських родин півдня Київщини та Поділля до 5 березня 1834 р., коли монастир було ліквідовано.

Після переходу міста до відомства військових поселень, будівлю монастиря було зайнято управлінням та шпиталем поселень, а монастир перетворено на православну церкву. У 1858 р. приміщення використовувалися як артилерійські казарми, в подальшому тут відбувались засідання Уманського окружного суду. За часів радянської влади у приміщенні монастиря спочатку діяв пролетарський театр, пізніше його було передано у відання військової частини. Лише у 1998 р. військові його звільнили. Особливої уваги варта історія уманських підземних ходів, які під Уманню утворюють справжнє містечко. У давнину їх збудували місцеві жителі, щоб оборонятися від ворогів. Такі підземелля є і на території Василіанського монастиря, які ведуть далеко за місто. Але це тема окремої екскурсії, яка продовжує маршрут.

Василіанський монастир і школа при ньому безперечно є зразком польської спадщини в історії міста. Проте, наше

сформоване радянською історіографією мислення часто нівелює вплив на історію міста польського панства, зокрема, таких постатей, як Франциска Салезія Потоцького, Станіслава Щенсного (Фелікса) Потоцького, Олександра Потоцького (*див. QR-код*).

Франциск Салезій Потоцький (1700-1772 рр.) – яскравий представник польського шляхетського роду Потоцьких, які у XVII – XIX ст. володіли великими земельними маєтностями у Польщі й на Україні. «Королем руських країв» його називали небезпідставно. Так, у воєводствах Бельському, Руському, Волинському і Брацлавському нічого не виконувалося без його волі; в судах і трибуналах не вигравалося жодної тяжби без його протекції; посади судді, старости, сенатора і депутата отримувалися лише за рекомендаціями Потоцького. Він був власником міст і містечок, кількох сотень сіл, 400 тис. кріпаків. На Уманщині ж були зосереджені найбільші і найбагатші його маєтності, які, в тому числі й Умань, він здавав в оренду і отримував найбільші прибутки. У 1760 р. власник Умані перетворив місто на досить укріплену фортецю – могутній форпост магнатської держави в регіоні. Уманська фортеця була однією з найбільших та наймогутніших на правобережних українських землях. Умань стає важливим політичним, культурним і значним торговельним центром Правобережжя, де вели жваву вільну торгівлю купці з Польщі, Росії, Запорозжя, Туреччини, Вірменії, Греції. Для того, щоб залучити до торгівлі ще більше місцевих та іноземних купців, Потоцький зацікавив їх умовою надання на деякий час певних пільг та привілеїв. Щороку в Умані проходили 12 ярмарків, центральне місце яких було зосереджено в Торгових рядах, збудованих у 1780 р. Ярмарки тривали, як правило, близько двох тижнів. Будучи глибоко релігійною людиною, Францішек Потоцький у 1765 р. в Умані заснував василіанський монастир зі школою при ньому. У 1812 р. побудував Свято-Миколаївську церкву та костіол Успіння Богородиці у 1826 р. У цей час місто мало значні ознаки релігійного та культурного осередку.

Не можемо оминати своєю увагою ще одну пам'ятку історії міста, що знаходиться перед Свято-Миколаївським собором – нашим наступним об'єктом. Мова про будівлю Уманського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Т. Г. Шевченка, що відсвяткував свій 100-річний ювілей та вирізняється у ряду історичної забудови архітектурним образом.

Окрасою історичного середмістя є Свято-Миколаївський собор, історія забудови якого сягає 1809 р., коли взамін спаленій дерев'яній споруді починається будівництво кам'яниці за проектом архітектора Томаша Етлінгера (*фото 41*).

Свято-Миколаївський собор вперше згадується серед інших дев'яти церков Умані у мемуарах Константинопольського патріарха Макарія Павла Алепського, який проїжджав через місто у 1654 р. У 1674 р. місто Умань спалили під час облоги турки і татари. Згодом культову споруду було відновлено. Спочатку – це уніатська церква, яку XVIII ст. пересвячено у православну. У 1809 р. дерев'яна Миколаївська церква вдруге згоріла під час великої пожежі. Церковне начиння та образи вдалося врятувати. Зокрема, вціліла велика ікона Миколая Чудотворця. 1843 р. сталося об'єднання двох православних церков – Миколаївської й Успенської, і у 1846 р. вона стала соборною. Собор функціонував до 1930 р. У 1960-х рр. він, як й інші культові споруди радянського часу, був без господарчого нагляду.

Відродження собору розпочалося 1989 р.

У Свято-Миколаївському кафедральному соборі міста Умані знаходиться список чудотворної Любечської ікони Божої Матері (*див. QR-код*).

Про неї збереглося таке передання: в Любечі жив бідний м'ясник, який мав дружину і двох дітей. Старший син, наслідуючи батька в його роботі, взяв у руки ніж і став грати з ним і ненавмисно завдав смертельної рани молодшому братові. Від страху перед тим, що сталося, дитина сховалася від покарання в грубку. Мати не знаючи цього, затопила грубку, і юнак став горіти. Тим часом в хату повернувся господар. Побачивши, що відбувається, він у нестямі від горя накинувся на дружину і завдав їй смертельного удару. У великому горі він пішов з дому на берег Дніпра, сів у човник і поплив за течією. Жажливі події приспали його, але човен замість того, щоб плисти в бік Києва, повернувся до берега біля міста Любеча. Прокинувшись, він побачив на березі ікону Божої Матері. Сповнений віри і надії, помолившись, він взяв у руки явлену ікону і поніс її додому. Які ж були його здивування і радість, коли вдома він знайшов все своє сімейство живим і неушкодженим.

Мироточивий список Любецької ікони, написаний у середині XIX ст., з'явився в Умані на початку XX ст. Відомо, що у 30-40-х рр. XX ст. реставрацією ікони займався художник Дмитро Хамелюк. Ікона повернулася в храм, але не надовго, тому що почався період войовничого атеїзму і в 1930 р. храм закрили. В 1989 р. Свято-Миколаївський собор був відновлений та отримав у дарунок від прихожанки список Любецької ікони Божої Матері. Він дістався їй у спадок від нащадків художника Дмитра Хамелюка, яким вдалось образ Богородиці зберегти. Кожному поціновувачу церковних реліквій варто зайти у собор, тим більше, що у 2019 р. він збагатився новим монументальним розписом, який становить близько 1000 м². Біля храму встановлено меморіальну дошку з його історією.

Локація 7. Торгові ряди. Ратуша

За Василіанським монастирем йде територія середньовічного міста та Уманської фортеці, вхідна брама до якої була неподалік від нинішнього Свято-Миколаївського собору. З іншого боку фортецю півколом оточувала річка Уманка – там були ще одні ворота, – Раківська брама. Фортеця зазнавала серйозних руйнувань двічі. Перший раз у 1674 р., коли в Умань підійшло турецьке військо, вдруге – під час гайдамацького повстання 1768 р. Повстання показало, що дерев'яна фортеця не може захистити мешканців міста і тому Фелікс Потоцький після відновлення миру розпочинає будівництво зовнішніх стін із каменю.

Під час будівництва будинку за адресою вул. Небесної Сотні, 40 та прибудови до нього було виявлено підземний тунель, який іде до заводу «Мегомметр». Будівельники натрапили на дерев'яні палі, діаметром 20 см. Позаду паль знайшли рештки кам'яної стіни, що підтверджують існування тут меж Уманської фортеці.

Історія розбудови середмістя тісно пов'язана з династією Потоцьких, про одного з яких, Станіслава Щенсного (Фелікса) Потоцького (1751-1805), скажемо далі.

Після одруження з графінею Юзефиною Амалією Мнішек, С. Потоцький, що переніс свою резиденцію на Правобережну Україну, побачивши вперше свої маєтки, був вражений нечуваною красою і врожайністю цього краю. Ним оволоділо бажання зайнятися господарською діяльністю. У маєтках С. Потоцького розводили невідомі до

того часу в Польщі сорти пшениці, жита, вівса. Багато уваги приділялося покращенню порід великої рогатої худоби. Розпочалося поступове переведення селян на генеральний чинш – заміну всіх повинностей на гроші. Така форма розрахунків була вигідна кріпакам, оскільки сприяла розвитку їх господарювання.

У розробленій для його маєтків інструкції «Ключовому економу» (управителю відповідної частини населених пунктів) зазначалося, що економ повинен ставитися до кріпака як до «людської особистості», але якщо він не може, то у всякому разі він повинен його вважати за саме важливе добро господаря, якому він служить. У другому пункті зазначалося, що кожний підданий повинен жити не в землянці, а в хаті, яку повинен збудувати. Ключовий економ повинен був слідкувати, щоб усі селяни кожні шість років садили у своєму дворі відповідну кількість яблунь, груш, вишень та шовковиць, а на непридатних для оранки землях – швидкорослі дерева: верби та тополі.

Російський письменник П. Сумароков, який побував у 1799 р. в Умані, відзначав, що «Умань дуже гарне містечко, достатня кількість обивательських і графа Потоцького гарних кам'яних будинків, багато ремісників. Умань, звичайно, перевершує більшу частину наших малих міст». У 1799 р. в Умані нараховувалося декілька мурованих будинків, три церкви, два костьоли, близько ста крамниць, три заїжджих двори, їдальня, п'ять шинків на передмістях, лазарет, аптека, базиліанське училище, графський фільварок на Осташівці, чотири водяних млини, цегельня, броварня. У місті було немало ремісників (шевців, кравців тощо), серед яких був і ювелір (золотар), які використовували найману працю. Після провалу Торговицької конфедерації, вдалою нагодою втішити своє самолюбство стало його бажання побудувати розкішний декоративний сад і назвати його ім'ям коханої – Софії.

На території Уманської фортеці XVIII ст. розташовувалася дерев'яна споруда гостинного двору, у якому були розміщені турецькі, грецькі, московські та єврейські лавки. Зробимо тут зупинку, адже екскурсійний маршрут проходить біля важливого об'єкту, пам'ятки архітектури національного значення – Торгові ряди.

Торгові ряди (гостинний двір) було споруджено у 1780 р. за проектом архітектора Тепінгера. Будівля була квадратною в плані, мурованою з цегли, мала просторий внутрішній двір із двома в'їздами (на плані 1795 р. їх уже чотири). Зсередини двору було понад 40 комор для зберігання товарів приїжджими купцями. Східне та західне крила торгових рядів мали по два поверхи та вежі на кожному розі будівлі. З підвалів під будівлею йшли підземні ходи. Основна торгівля велась у внутрішньому дворі, в центрі якого було збудовано кам'яні лавки. Таке планування будинків для торгівлі відноситься до періоду будівництва дворів-фортець кінця XVII – початку XVIII ст. і зустрічається дуже рідко.

Планування будівлі впродовж її історії кілька разів змінювалось. Наприклад, на плані 1842 р. Торгові ряди мали уже не чотири, а три в'їзди. План і фасад тогочасної будівлі були складені відповідно до розпорядження Київської губернської комісії. Тут планувалось розмістити «присутственные места», повітовий суд, скарбницю, острог для арештантської роти

У часи військових поселень тут розмістилася міська Ратуша, рік відкриття якої 1849. До складу міського самоуправління входили: бургомістр, староста, 2 ротмани –

по одному від християн і євреїв. Діяв при Ратуші словесний суд у складі трьох осіб – два від християн і один від євреїв, які обиралися громадою і працювали безкоштовно.

Після змін у призначенні торгівлю перенесли на Новобазарну площу. Після ліквідації військових поселень Торгові ряди почали відновлювати за проектом архітектора Макутіна (*фото 42*). З 1861 р. є детальний опис пам'ятки: «Гостинный двор каменный одноэтажный, под железною крышею, построенный для помещения торговых лавок в виде замка на четыре фасада с двенадцатью фронтонами, четырьмя парапетами, двумя проездами в середину двора... Здание длиною с двух фасадов по Николаевской и Купеческой улицам по 42, а остальные два фасада по 39 2/3 саженьей. Крыша окрашена зеленым колером на масле... наружные и внутренние стены, фронтоны, парапеты, пилястры, четыре погреба и своды в лавках и погребах оштукатурены и побелены снаружи песчаным цветом, а внутри белого цвета... Все дворовое место внутри Гостиного двора, а снаружи тротуары вымощены диким камнем» (до перебудови вхід до внутрішньої частини гостинного двору здійснювався через чотири входи, прикрашені двоповерховими добудовами). Торгові ряди з 1979 р. взяті під охорону держави як пам'ятка архітектури за № 1712.

Під час перебудови обабіч Торгових рядів було проведено вулицю (Миколаївську). У 1863 р. кутові вежі та другі поверхи на входах були зняті. Зараз ця споруда є прямокутною, з двома бічними ароочними в'їздами. Нині на цій території розташований Уманський колгоспний ринок, де городянам пропонують різноманітний крам торговці не лише з навколишніх сіл, а й з усіх районів Черкащини, кількох сусідніх областей, з міста Києва і часом навіть з-за кордону. Ринок працює щодня, тож, купити поїсти, якусь потрібну в господарстві річ чи щось із одягу можна будь-коли.

Повертаючись до єврейських кварталів, зазначимо далі, що більшість єврейського торгового люду міста здавна проживала у межах приринкових територій. В історичних джерелах зустрічаються описи типового єврейського містечка з його повсякденним життям: «Дерев'яні будинки, скупчені в повному безладі один біля одного, перенаселеність, ніби у великих містах. Вулиці, переповнені щоденними хвилюваннями та турботами, покручені, як знак запитання, закінчуються глухими тупиками, губляться серед в'їздів до брам, задніх дворів та польових доріг. Посередині лежить базар з лавками, ятками, невеликими магазинами. Щоденно, за винятком зими, приїжджають селяни та селянки з околиць, віддалених на кілька миль, привозять м'ясо, овочі, рибу. Натомість купують міські вироби, які продають євреї – капелюхи, черевики, чоботи, свічки... Гамір на базарі – наче перед кінцем світу».

Залишилось багато спогадів сучасників про тяжкі умови існування бідних багатодітних єврейських родин. До них можна віднести лахмітників, перекупників, маклерів. У єврейських кварталах, густо заселених біднотою, найшвидше поширювалась будь-яка епідемія, а якщо траплялась пожежа – це було лихом для всієї общини, адже вогонь надзвичайно швидко знищував халупки, які щільно тулились одна до одної.

День дрібного єврея-торговця починався вдосвіта. Наприклад, лахмітники, аби заробити кілька рублів, вирушали в навколишні села, скуповували там лахміття, щетину, льон, а продавали дрібні речі – голки, нитки, сіль, свічки тощо. Після

повернення додому все ретельно сортувалось, речі кращої якості перепродувались на базарі, гірші служили постіллю для численного сімейства.

Інші торговці, які не мали власних лавок, займались перекупництвом. У базарні дні вони йшли за кілька верст від міста і чекали на селян, які везли на базар сільськогосподарські продукти, купували в них яйця, молоко, курей, а потім збували в місті. Не обходилося без курйозів. У 1894 р. уманський духовний рабин Пінхас Борочин заборонив єврейському населенню купувати молочні продукти у християн. Порушників чекав херем – тяжке релігійне прокляття, рівнозначне виключенню з общини. Незважаючи на те, що заборона була проголошена у всіх синагогах міста, перекупниця Маріам Бейзер, чоловік якої був тяжко хворий, порушила її. Жінка купувала молоко в жителів навколишніх сіл, переробляла його на масло та продавала в Умані. Оскільки це був єдиний дохід сім'ї, Маріам порушила заборону рабина. Кілька днів по тому юрба євреїв-чоловіків, намовлена Пінхасом Борочином, під час базару напала на неї, побила та зіпсувала молочні продукти (*див. QR-код*).

Про життя бідних євреїв залишив згадку підполковник Демочані в своєму описі міста Умані: «Живуть євреї, особливо бідніші, по декілька сімей в одному домі, займаючи і підвальні приміщення. Ці будинки схожі більше на мазанки, групуються дуже близько один біля одного і висять один над одним на крутому схилі, не розмежовуючись ні дворами, ні парканами. Саме житло більшої частини єврейського населення не має нічого схожого на здорове житло людини: приміщення сирі, низькі, тісні і до того ж надзвичайно брудні. В сінях при халупах розміщується домашня птиця та дрібна худоба. Взагалі гігієнічна обстановка найбіднішого єврейського населення жахлива, і якщо воно ще не вимерло, то це тільки завдяки тому, що частина міста, де євреї проживають, розміщена на доволі крутому схилі, а тому сама природа сприяє очищенню цієї частини міста, виносячи, під час дощів, нечистоти до річки, і тим самим сприяє провітрюванню і висиханню забрудненого ґрунту».

Частково ці проблеми вирішувало благодійництво. Багаті родини Шапіро, Френкелів, Пінесів, Вайнштейнів жертвували кошти на потреби єврейської общини, опікувались бідним єврейським населенням міста: надавали медичну допомогу, займались похованням померлих, підтримкою сиріт (влаштуванням їх до сиротинців), поширенням літератури морально-виховного змісту. Допомога полягала в забезпеченні засобами до існування убогих, які не могли власною працею утримувати себе, медична опіка. Старих та немічних товариство за власний кошт влаштовувало в богадільні, а малолітніх сиріт – в сирітські будинки, ремісничі та навчальні заклади. Не лишались поза увагою і бідні батьки, які не могли забезпечити своїх дітей хоча б елементарною освітою.

Територія Старого базару – це місце пам'яті Коліївщини, – події, наслідки якої стали однаково трагічними для українців, поляків, євреїв, які проживали в Умані у XVIII ст. Про це свідчить монумент Гонті і Залізняка, виконаний київським скульптором Ігорем Зарічним та за ескізом проектом художника, скульптора та громадського діяча Івана Гончара. Висота скульптури – 8 м, вага – 5 т. (*див. QR-код*).

На вершині замонументована зустріч Залізняка та Гонти верхи на конях, котрі відповідно тримають витягнуте догори руків'я шаблі та піднятого списа. На вінці, котрий завершує верхню частину композиції, великими літерами цитата Павла Тичини: «Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була!». Нижня частина – це сферичний купол, по різні боки котрого навхрест у нішах встановлено чотири стели з написами:

I. На титлі: Максим Залізник. Іван Гонта. Герої народно-визвольного руху гайдамащини, коліївщини на Правобережній Україні 1768-1769 рр. II. З боку Звенигородського передмістя: Виконано за ескізним проектом Народного художника України І. Гончара (1968 р.). Скульптор І. Зарічний. Доброчинці: О. Огнівенко, В. Микитчак, П. Микитчак. 2015 р. III. З боку передмістя Турок на стелі текст гімну-молитви «Боже Великий, Єдиний». IV. З боку Лисої Гори фрагмент «До Основ'яненка» Т. Шевченка:

Смійся, лютий враже!
Та не дуже.
Бо все гине.
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України! (фото 43).

На відкритті пам'ятника Микола Томенко висловив ідею розбити поруч із пам'ятником Гонті та Залізнику сквер Злагоди, який став би символом примирення.

Внаслідок трагічних подій ХХ ст. – двох світових воєн, голодоморів і голокосту, еміграції і переселення народів, руйнувань та спотворення простору середмістя, історичні центри стали своєрідним міфологічним конструктором. Уже мало хто згадує про події не тільки 300-річної давнини, але й набагато пізніші, зокрема, про події Другої світової війни, коли ця територія стала геттом для єврейського населення Умані (фото 44). Як свідчить історія, 7 жовтня 1941 р. з Кіровограду (нині – Кропивницький) до Умані прибув 304-й резервний поліцейський батальйон під командуванням майора Карла Декерта. Зранку наступного дня німецькі та місцеві поліцейські почали прочісувати будинки на території гетто та зганяти всіх виявлених євреїв на площу Старого базару, а звідти – до в'язниці, де їх змушували зняти верхній одяг, здати документи, гроші та інші цінності. Після цього малолітніх дітей, старих та людей з інвалідністю на вантажівках, а решту пішки колонами по 500-600 осіб конвоювали до урочища «Сухий Яр» за 2 км на північний захід від Умані, де усі були знищені. Сумна статистика «Сухого Яру» – понад 25 тис. мирних жителів, серед яких більшість – єврейської національності. Трагедія повторилася у

квітні 1942 р., коли з гетто вивезли дітей на розстріл у Герезенівський ліс (див. QR-код). Складні виміри історичної драми...

Література

1. Васільєв С.А. Новітня історіографія історії Умані (XVII – початок XX ст.) / С.А. Васільєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/I15.pdf
2. Клименко Т. А. Умань у XVII–XIX ст.: розквіт та занепад / Т. А. Клименко // Архіви України. - 2016. - № 1. - С. 90-96. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_1_9.
3. Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349.
4. Кривошея І. І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С.173-183.
5. Кривошея І. Останній романтик роду: Александр Потоцький (1798 – 1868) // Історія Уманщини в іменах: збірник наукових праць. – Вип.1. – Умань: ПП Жовтий, 2010. – С.119-129.
6. Кривошея І., Кривошея Ір. Внесок польських аристократів Потоцьких в історико-архітектурну спадщину Умані // Українсько-польський науковий діалог в Умані. – Вип.2. Формування сучасного архітектурного середовища історичних міст на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини / За ред. І.І. Кривошеї, С.В.Паламарчук. – Умань – Гнезно – Ланьцут – Познань, 2010. – С. 96-102.
7. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. Туристичні об'єкти Умані доби Потоцьких (1726 – 1832 рр.) // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г., 2011. – С.402 – 407.
8. Кривошея І.І., Васільєв С.А. Уманська фортеця – втрачений символ військової слави // XXIV Вінницька Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)». Збірник матеріалів. – Вінниця, 2012. – С.380 – 388.
9. Кузнець Т. В. Єврейське населення уманського повіту в XIX ст. / Т. В. Кузнець // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. - 2003. - Вип. 5. - С. 27-34. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2003_5_8.
10. Мельник І. Єврейське населення Уманського повіту наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історіографічний огляд // Емінак : науковий щоквартальник. 2018. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 2. С. 97-102.
11. Мельник І. Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 138-143.
12. Павленко М. Базилянський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.
13. Побірченко Н.С. Школа базилянського кляштора в Умані: українсько-польський контекст / Н.С. Побірченко // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – № 7: Спецвипуск / Ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші. – К. : Наук. світ, 2004. – С.7–14.

14. Хонігсман Я.С., Найман О.Я. Євреї України: короткий нарис історії: - К., 1993. –125 с.
15. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народновизвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. – К.: Видво при Київ. ун-ті, 1989.- 180с.
16. Шварцман Ш. Легенды старой синагоги. – Умань, 2013. – 76 с.

Локація 8. Вулиця Садова

Вулиця Садова простягається на 1,9 км. Вона розпочинається від вулиці Миколаївської (Радянської) і закінчується перед головним входом до парку «Софіївка». Свою назву отримала від назви Софіївки «Царицин сад», головні ворота якої виходили на вулицю. Про початок будівництва шосейної дороги на вулиці відомо з газети «Киевские губернские ведомости» від 31 січня 1853 р. У 1922 р. вулицю було перейменовано, і вона стала називатися вулицею Карла Маркса. 13 вересня 1996 р. Уманська міська рада народних депутатів повернула вулиці її історичну назву.

Впродовж півтора століття на цій вулиці гомоніло життя семи поколінь жителів міста різної національності. Як і тепер, більшість закладів були спрямовані на надання послуг з комерційною метою. На відміну від сьогоднішньої реальності, століття тому було нормою називати власника підприємства чи закладу, відтак, всі будинки мали власні назви. Особливістю життя Умані в кінці XIX – на поч. XX ст. була велика кількість єврейського населення, власність яких визначала колорит вулиці Садової, про що ми сьогодні ще не раз згадаємо.

Уже в XIX ст. це була забрукована вулиця, освітлена ліхтарями, на якій були будинки для громадських потреб, пасажі, кажучи сучасною мовою, промислові підприємства, заклади освіти, розважальні заклади і маса інших послуг, які задовольняли попит вимогливої публіки.

Спробуємо відчутти колорит вулиці, роздивитися її історичну забудову, побачити ритм буденного життя. На розі вулиць Затонського та Садової знаходиться чудова садиба забудови кінця XIX – поч. XX ст., який належав пану Гадомському. Н Суровцова згадує: «Поляк-адвокат, мав прекрасну садибу біля спуску до Софіївки та, мабуть, чи не найкращих коней на все місто. В нього був будинок з великою верандою, що виходила в сад... В саду Гадомського росли рідкі тоді на Уманщині маслини, і їх пахощами насолоджувалися усі прохожі». Зараз у цьому будинку проживають приватні особи (*фото 45*).

Наступним об'єктом огляду є будівля за адресою вул. Садова, 30. На початку XX ст. садиба з фруктовим садом, що йшов аж до самої Софіївки і до дороги на Нову Умань, належала пані Змігородській (*фото 46*). Одружена вона була з агрономом В. Максимчиком, який був «членом землеустроительной комиссии». Свою трудову діяльність Володимир Петрович розпочав лаборантом при Уманському училищі землеробства і садівництва. У 1892 р. він організував при училищі пасіку. Через деякий час місцеві жителі між собою стали називати садибу будинком Максимчика, забувши, хто, власне, є господарем усіх володінь.

Про подальшу долю В.Максимчика відомо зі щоденника П.Курінного за 1919 р. Ось його запис від 10 вересня: «Сообщают, что слух о расстреле: В. П. Максимчика, Судьи С. Н. Чулаевского и др. подтверждается. Но выясняется, что для того, чтобы разграбить имущество Максимчика и его жены большевиками была устроена провокация: наброшено в его двор оружие самими большевиками и это послужило к аресту его и др. лиц бывших у него в доме и затем к приговору о расстреле. В с. Легезиной, куда они были привезены, однако было сделано распоряжение об освобождении их ... но после того красноармейцы (те, которые разграбили имущество Максимчика и устроили провокацию), очевидно из желания скрыть концы

своих преступлень, напали на них и всех троих убили...». Поховали В. Максимчика та С. Чулаєвського в Умані 19 жовтня 1919 р.

Будинок на Садовій, 28 набагато пережив своїх господарів. Він стояв на місці нового корпусу УДПУ імені Павла Тичини до 1988 р. Історія перших власників давно забута. Щоб відновити справедливість скажемо кілька слів про баронів Меєндорфів (фото 47). Меєндорфи були землевласниками, володіли землями Уманського повіту (с. Ягубець, с. Вільшана Слобідка, с. Томашівка). Мова піде про голову Земської Управи Юрія Федоровича Меєндорфа, який народився у 1873 р. Після закінчення реального училища витримав конкурсний екзамен і поступив до інституту цивільних інженерів, який готував архітекторів. Юрій Федорович у спадщину отримав с. Томашівку, де мав свій маєток і жив там із родиною. Міський будинок використовували взимку. Бажаючи стати земським діячем, Юрій Меєндорф виставив свою кандидатуру на голову Земської Управи Умані і був обраний на цю посаду.

У часи його керівництва Уманський повіт стрімко розбудовувався. Були відремонтовані дороги, мости і греблі, виділялися кошти на благоустрій шкіл, земських лікарень, введено в дію телеграф. На цій посаді Юрій Федорович прослужив аж до 1917 р., з перервою на війну 1914 р., на яку, незважаючи на свій статус, був мобілізований. Дружиною Юрія Федоровича була Наталія Миколаївна (народилася 15 березня 1882 р.). Вона походила з роду князів Голіциних та Долгорукових. 1900 р. Наталія вийшла заміж за барона Юрія Федоровича Меєндорфа і оселилася в його маєтку в селі Томашівці (див. QR-код). Наталія Миколаївна була найближчим помічником і порадицею для свого чоловіка. Вона вміла гідно триматися на людях, зі смаком одягалася. Окрім організації домашніх справ Н. Меєндорф займалася благодійністю та меценатською діяльністю. Під її керівництвом була заснована невелика лікарня для селян на 6 ліжок. Вона піклувалася про Осітнянську, Томашівську та Войтовську школу, організувала Томашівський народний хор, який виступав в Софіївці та народний театр, фінансово підтримувала читальні, зокрема й Уманську бібліотеку. Баронеса Меєндорф була попечителькою дитячих «відпочивальних притулків», відкритих Київським земським правлінням в селах Томашівка та Осітна. У 1910 р., віддавши частину свого Томашівського будинку, княжна відкрила там відділення Київського кустарного Товариства, де працювало 16 ткачів і 80 вишивальниць. У своєму маєтку Наталія Миколаївна навчала не лише своїх чотирьох (три дівчинки та хлопчик), а й селянських дітей вишивати, гаптувати, плести, не опускаючи читання, писання і рахування. Поважали й шанували селяни свою княжну. 29 січня 1912 р., народжуючи свою п'яту дитину, княгиня Меєндорф померла. Похована біля церкви в селі Томашівка. Могила збереглася до наших днів. На ній написано: «Наталія Миколаївна Долгорукова (1882 – 1912 рр.) – світла постать крайової народної освіти Уманщини». Після її смерті в Уманській жіночій гімназії почали виплачувати стипендію імені баронеси Меєндорф.

Подальша доля для Юрія Меєндорфа склалася трагічно. Під час громадянської війни влада в Україні переходила з рук в руки. Юрія і його брата Льва доля закинула в Анапу. На початку вересня 1919 р. білогвардійські війська були поблизу Уманського повіту і брати вирішили піти додому до своїх рідних в маєток «Ольшанскую

Слободку». Неподалік маєтку їх схопили махновці. В буремний 1917 рік Юрій та його брат Лев Мейєндорфи були забиті насмерть махновцями у селі Крутеньке (Голованівський р-н). 14 вересня небіжчиків відспівали в Уманському військовому соборі (кінотеатр Черняхівського) та поховали тут же, біля огорожі з лівого боку (зараз тут парк).

Наступним до огляду є парк, де стоїть монумент двічі Героєві Радянського Союзу генералу армії Івану Даниловичу Черняхівському, який був відкритий 24 жовтня 1948 р. (фото 48). Він був наймолодшим генералом армії і командувачем фронтом в історії ЗС СРСР. До речі, міг у 38 років стати наймолодшим маршалом Радянського Союзу, наказ про присвоєння І. Черняхівському цього звання вже лежав на столі у Сталіна в лютому 1945 р., але І. Черняхівський загинув за кілька днів до оприлюднення указу. Талант – це видатні здібності, дані від народження, помножені на досвід і постійне бажання вчитися і шукати нові і нестандартні шляхи вирішення поточних завдань. Таким і був українець І. Черняхівський, уродженець с. Оксанине Уманського району.

Він за 8 років пройшов шлях від старшого лейтенанта до генерала армії. В роки війни кожен 11-й салют у Москві (34 з 363) був на честь військових з'єднань, якими командував Черняхівський, – 60-ї армії 3-го Білоруського фронту за Курську дугу, форсування Десни і Дніпра, визволення Конотопа, Ніжина, Житомира, Рівного, Луцька, Проскурова (Хмельницький), Мінська, Вільнюса, Каунаса, взяття Мемеля (Клайпеда). З 17 жовтня 1943 р. – Герой Радянського Союзу; з 29 липня 1944 р. – Герой Радянського Союзу (вдруге).

На честь Івана Черняхівського:

- в Умані є кінотеатр і парк відпочинку імені І. Черняхівського, на території якого встановлено бюст генерала армії;
- І. Черняхівський за бойові заслуги перед Батьківщиною зарахований навечно в списки 1-ї батареї Київського артилерійського училища. На фасаді будівлі встановлена меморіальна дошка на згадку про перебування генерала армії в училищі;
- 22 листопада 2013 р. – Національний університет оборони України отримав ім'я на честь генерала І. Черняхівського;
- 1960 р. – випущено марку СРСР із зображенням І. Черняхівського;
- 29 червень 1986 р. – випущено художній маркований конверт Міністерства зв'язку СРСР з оригінальною маркою на честь 80-річчя з дня народження І. Черняхівського;
- 2010 р. – у Білорусі випущена пам'ятна монета;

У війну на цьому місці було німецьке кладовище (див QR-код).

На зазначеному місці на початку ХХ ст. стояла вілла багатого уманського єврея Н. Фішмана (див QR-код). То була гарна садиба зі старими кедрами, соснами, дубами; сам будинок був двоповерховий, з вежею та великою терасою, з колонами, входом у садок і на вулицю. Н. Суворцова згадувала: «...будинок був окрасою міста – решта не могла рівнятися з ним. Власник, як

оповідали, був сином магната князя Радзівіла та його коханки, єврейки незвичайної краси (*фото 49*). Сам Фішман був дуже гарний обличчям, поставою. Він часто сидів у кріслі на своїй терасі, а біля ніг у нього лежав величезний породистий пес». Н. Фішман був орендатором уманського цирку-театру, власником лісових складів на «Сенной площаді». На власні кошти побудував будинок для пристарілих та інвалідів, притулок для сиріт.

Будинок за адресою Садова, 22 є продовженням екскурсії. Тут з 1944 р. розміщується Уманська загальноосвітня школа I – III ступенів №1 ім. О. С. Пушкіна. У кінці XIX ст. на місці, де зараз школа, знаходився приватний парк відпочинку «Шато-де-Флер» (сад квітів) (*див QR-код*).

Вперше в Україні розважальний заклад (кафе-шантан) «Шато-де-Фльор» був відкритий в Києві французьким підприємцем у 1863 р. Там були зали для танців, проходили спектаклі російських і українських театральних труп (*фото 50*). У 1880 р. під такою назвою в Умані починає функціонувати парк, який був призначений для відпочинку публіки. У 1882 р. парк належав відставному ротмістру Ржевуському. Вхід до нього був платним. Вечорами під час гулянь він освітлювався ліхтарями, тут був буфет і грала музика. Орендарями парку були євреї. У парку був «літній театр». Киянин, що побував тоді в Умані у серпні 1894 р., так описує своє враження про цей заклад культури: «Коли я підходив до садка, там чути було якийсь дивний шум. Виявилося, що М. Садовський наказав підвезти кілька бочок води і охолоджував залізний дах в такий же спосіб, яким пожежники гасять пожежу в будинку. Нашвидкоруч збитий дах, поки що не пофарбований, протікав, й тому надто старатися було небезпечно: в театрі було б стільки води, що ніхто в нього й заходити не побажав би. Проте в театрі відчулась прохолода і в перший раз з часу його побудови було помито підлогу...». «Грала, – пише автор далі, – як завжди, прекрасно. Заньковецька творила чудеса акторського мистецтва, але... убиральні артистів містились... просто неба: комори при театрі були надані артистам. Ніч і дерева допомагали акторам «робити свій туалет» без спокуси для тих, що гуляли в садку. Головним персонажам, проте, пощастило відвоювати від «баб» якусь комірчину, і вони мазались фарбами при відчинених дверях. В антрактах хор в костюмах і «свати» з рушниками через плече походжали у ближчих алеях, бо духота й тіснота вигонили їх з театру. Завіса вицяцькована реченнями: «Нечого на зеркало пенять, коль рожа крива», «Над кем смеєтесь – над собою смеєтесь» і т. п. Під час підняття її згортають в трубочку. Завіси схожі на фартуки малярів». «Невесело грати в такому театрі!» – закінчує автор свою розповідь про дореволюційний уманський театр. З 26 серпня до 3 вересня 1910 р. в саду проходила перша повітова сільськогосподарська кустарна і промислова виставка.

Будинкам, що знаходяться за адресою Шевченка, 2 уже 133 роки. Якісна реставрація у 2012 р. приховує їх вік. Але типова архітектура кінця XIX ст. видає нам справжній час їх появи. У 1885 р. на розі вулиць Стара та Садова було збудовано два двоповерхові будинки. Це були житлові будинки, у яких проживали заможні мешканці міста. У липні 1922 р. ці споруди були об'єднані в єдиний ансамбль і передані органам охорони здоров'я (*фото 51*).

Кілька слів про будинок на розі Садової і вулиці Шевченка (Старої), який помилково називають синагогою. Це будинок початку ХХ ст., в якому довгий час був Уманський з'їзд мирових суддів, з приходом в місто більшовиків – «Союз судебных тружеников». З 1934 р. в приміщенні будинку діяв «ОСОВИАХИМ» (Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству) (*фото 52*). При ньому функціонували гуртки оборонного значення /ПХО, ГТО/, стрілецький клуб, курси з підготовки парашутистів, курси шоферів. 22 липня 1946 р. організація відновлює свою роботу. У 1947 р. в будинку розташувався Уманський автомотоклуб. У 1948 р. «ОСОВИАХИМ» розділився на три добровільних товариства: «ДОСАРМ» (Добровольное общество содействия армии), «ДОЧАВ» (Добровольное общество содействия авиации), «ДОСФЛОТ» (Добровольное общество содействия флоту). У 1951 р. відбулося злиття трьох добровільних товариств в одне – «ДОСААФ» (Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту). У цьому році план підготовки кадрів для Збройних сил СРСР складав 100 мотоциклістів і 200 водіїв 3-го класу. У штаті автомотоклубу було 3 автомобілі ГАЗ-ММ, 10 мотоциклів М-72, 1 – «Харлей Девідсон», 2 мотоцикли «Київ». З 1991 р. «ДОСААФ» перейменовано на ТСОУ (Товариство сприяння обороні України). З 2008 р. припинена підготовка водіїв на замовлення Збройних сил України. На цей час у будинку знаходиться Уманська автомобільна школа Черкаського обласного комітету ТСО України та Уманська міська організація ТСО України. Це єдиний навчальний заклад міста, у якому готують водіїв усіх категорій.

Вулиця Садова, 18. За цією адресою знаходиться двоповерховий будинок, власником якого був Примазон, де свого часу діяли різні установи (*фото 53*). Цікавою сторінкою життя цього будинку є діяльність комерційного училища, відкритого напередодні Першої світової війни. У 1915 р. тут влаштовували благодійні свята для біженців, матерів з дітьми. У 1916 р. відбувалися восьмижневі курси з підготовки сестер милосердя. В актовій залі училища неодноразово проводилися засідання товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, на яких виступав майбутній засновник Уманського краєзнавчого музею П. Курінний.

Садова, 25 – будинок Уманського обласного музичного училища ім. П. Д. Демуцького, історія відкриття якого сягає своїм корінням 1901 р. Засновником музичної школи був вільний художник, випускник Петербурзької консерваторії з класу скрипки і диригування Лев Григорович Куцинин. Школа проіснувала до 1910 р. У 1910 р. у м. Умані було відкрито музичне відділення Імператорського Російського музичного товариства. Війна 1914 р. та революція 1917 р. стали на перешкоді відкриття училища. У період з 1917 по 1963 рр. відбулося багато реорганізацій музичної школи (музична профшкола, музичний технікум) та, нарешті, державне музичне училище. Серед випускників училища заслужені працівники культури України: Леонід Ятло, Іван Сухий, композитори – Борис Левенберг, Сергій Железняк, Вадим Ніколаєв та ін.

Будинок за адресою Садова, 21 залишився у спадок нащадкам від невідомого власника і є пам'яткою містобудівельної практики минулих століть (*фото 54*). Тим не менше, досі, дивлячись на цей будинок, радують око стрункі пілястри, декоративні картуші аттиків, що прикрашають фасад будинку та надають йому симетрії та струнності.

Звичайно, вигляд цих будинків, відповідав епосі, пануючим смакам і відповідним будівельним технологіям. Зауважимо на особливостях архітектури, яку ми бачили на будинках по вулиці Європейській. В аттиках чітко проступають обриси Арон га-Кодеш – спеціальної ніші для зберігання Тори. Цитата, що кодує віру і час.

Будинок за адресою Садова, 9, колись належав доктору С. Браверману, доля якого була визначена революційною епохою. У травні 1919 р. він чинив збройний спротив повстанцям, які хотіли провести обшук, не пускав їх у дім, за що був застрелений (*фото 55*). Будинок доктора Бравермана, як і сусідній власника Арбітмана, вирости на місці колишнього маєтку Дейнових, який стояв на однойменній вулиці. Як тепер, так і колись, рідко називали вулицю на честь живої людини. Вулиця називалася Дейновською на честь одного із найбільших у місті домовласників і одночасно власника першої заснованої в Умані (на початку 50-х років XIX ст.) аптеки. Маючи великі статки, овдовіла пані Дейнова значні кошти виділяла міській громаді на різні благодійні заходи та для благоустрою міста. Її садиба Дейнівська, 7 йшла до Нагорного провулку та колишньої бані Ямпольського. Після смерті господині наїхали спадкоємці, садибу було продано, порцельовано, на її місці коло вулички, що називалася Дейнівською (Енгельса), побудували ряд будинків аж до самого низу.

Не можна не показати будівлю 1904 р., яку раніше пам'ятали як баню Ямпольського, а уманці знають її як оцтовий завод (*див. QR-код*). Колись це була споруда, у якій архітектор використав деталі різних стилів, такий собі мікс класики, бароко і модерну. На початку 1914 року було відкрито міську лазню, власником якої був М. Ямпольський. Історія свідчить, що у лазні було два відділення: одне загальне по 60 коп. з чоловіка, а друге, з

окремими номерами, по 1 крб. 50 коп. Біля номерів чекали своїх клієнтів номерні. В їхні обов'язки входило обслуговування клієнтів. Вони готували ванну, намилювали і мили відвідувачів. Номери освітлювалися електрикою. У номері було дзеркало, вішалка, тапчан, ванна і лавка. Пропускна здатність лазні на 1927 р. за 8-годинний робочий день давала можливість «пропустити у ванних кімнатах» 49 чоловік, у загальних – 28 та в паровому відділенні – 350 чоловік.

Як уже згадувалося, в Умані на початку XX ст. працювало близько п'ятнадцяти готелів. Вони були на різний смак і гаманець. Поруч із місцями для заїжджих селян діяли дорогі химерні будинки для знаті, як, наприклад, Гранд-готель «Савой». Сьогодні цей будинок мало нагадує осередок розкоші й оздоблення. Він стоїть пустий за винятком першого поверху, який арендують та де продають меблі. Однак, на межі XIX-XX ст. це був один із найдорожчих і найпомпезніших закладів міста. За сучасними мірками – 5 зірок і не менше. Великі просторі кімнати з ексклюзивними меблями, текстилем, електричними лампами і власними самоварами. Перший поверх займали кілька ресторанів з живою музикою і гральними кімнатами. А ще для зручності постояльців у дворі готелю була власна «елітна парковка» – дорога конюшня, де коней годували настільки відбірним вівсом, що порція його коштувала як 40 буханок білого хліба або 17 кг м'яса вищого гатунку. Одним із його власників був Лев Ісаакович Круглий, агент «2-го Російського» страхового товариства, який мав власний склад (млинарських засобів), володів млином у с. Бабанка. Будучи дуже заможною людиною, сам господар із дружиною та дочкою Зіною жив у невеличкій садибі, що

виходила зі спільного двору готелю в завулок. А от у великому триповерховому будинку знаходився Гранд-отель «Савой» (фото 56).

На території, де тепер розміщений головний корпус педагогічного університету, наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. знаходилося невелике кладовище Базиліанського монастиря. У кінці XIX ст. на місці його подвір'я були одноповерхові будинки, флігелі яких віддали в найм, була тут у свій час будівля пожежної стайні (каланча).

У 1907 р. гласні Уманської міської думи задумали побудувати у місті великий прибутковий будинок. Будівництво найкращої на той час споруди, яке розпочалося у 1909 р., склало цілу історію, про яку варто сказати. Суперечок було багато уже із самого початку. Перші, наприклад, викликані були різними думками щодо висотності майбутнього будинку. Одні депутати виступали за добудову третього поверху, мотивуючи тим, що будівля дуже велика і двоповерховою вона буде негарною. Інші, вказували на те, що вулиця Садова – вузька. І якщо добудувати третій поверх, то закрийється доступ до світла, відтак матимуть кам'яний мішок і велике скупчення людей на невеликій площі.

Згідно із договором міський будинок повинен мав бути зведений до 1 липня 1911 р. Будівництво було непростим, але вкладалося у визначені терміни. Важко повірити тепер, але в приміщенні нинішнього університету, що тільки не продавалося: торгували книгами, дитячими іграшками, ялинковими прикрасами, кондитерськими виробами, посудом, лампами, цигарками. Тут працювали типографії, видавалися газети з нетиповими тепер назвами: «Голос Умани», «Отклики Провинции», «Свободный Голос». На першому поверсі діяв театр « Експрес» (1913 р.), був тут і кінотеатр «Комсомолец» (1935 р.). На другому поверсі з 1913 р. знаходився «Зал общественного собрания». Тут у 30-і роки був організований Інститут народної освіти, який з 22 липня 1930 р. реорганізований в Інститут соціального виховання. За зразкову навчально-виховну і наукову роботу Уманський інститут уже в 1939 р. був нагороджений перехідним Червоним прапором Народного Комісаріату освіти УРСР. Цікава його історія. У серпні в перші дні окупації міста німці забрали прапор інституту і вивезли його до Німеччини у місто Дрезден, де він знаходився в місцевому музеї. На останньому етапі війни одна з частин Радянської Армії знайшла цей прапор і стала використовувати його як бойовий. Він вручався тому підрозділові, що особливо відзначився у процесі наступу. Прапор інституту і після закінчення війни залишався у військовій частині. У 1948 р. його привезли до Умані і передали господареві – педагогічному інституту. Як реліквію, інститут передав прапор на вічне збереження до Уманського краєзнавчого музею (фото 57).

Локація 9. Вулиця Пушкіна

У зусиллі осягнути єврейське минуле українських містечок і Умані зокрема ми часто звертаємося до трагічних, іноді деструктивних аспектів минулого, які, звісно, захоплюють слухачів. Спробуємо подивитися на життя євреїв Умані не як на суцільну трагедію, а просто – як на життя народу з його ментальним кодом, вірою, традиціями. Євреї жили на українських землях близько тисячоліття, впродовж 450 років становили істотну частину населення країни. Із них щонайбільше 16-20 років – це періоди

конфліктів та руйнувань. А інші 430 років – це спільне життя з іншими народами, з якими вони ділили і радощі, і випробування.

Так, громадське життя Умані ХІХ ст. – це своєрідний та унікальний за своїм характером полілог кількох культур: єврейської, польської, української та російської, які, хоч і розвивалися дещо відособлено, проте формували єдиний соціальний, громадський, економічний і культурний простір. Сучасник, колишній наглядач єврейського казенного училища, Олександр Андрієвський залишив згадку про уманське культурне життя того часу: «В час існування в Умані Базилянської школи з'їжджались батьки учнів... З'їзд польських дворян був величезним, а гуляння вдавалось на славу. Тоді Умань кипіла і насолоджувалась життям!... З розваг естетичних перше місце, після гулянь в Царициному саду, займає театр. В цьогорічний Петрів сезон (1861 р.) Умань відвідали два музичні таланти: віолончеліст Г. Косовський та скрипач з євреїв Г. Штемпір. Перший дав свій концерт в залі благородного зібрання, а інший зіграв кілька п'єс в саду».

У спогадах Шломо Шварцмана, в яких він згадує місто на межі століть, читаємо таке: «Умань бабушка называла старомодным названием Уман, и с раннего детства я знал все об этом пленительном городе, где женщины элегантны и затянуты в корсеты, где по утрам пьют кофе по-варшавски, заваренный в кипящем молоке, где устраивают семейные музыкальные вечера, обязательно со скрипкой, ездят на конных экипажах в парк «Софиевка», а благотворительный бал был событием городского масштаба. А еще я знал, какой торжественной и праздничной была каждая суббота в патриархальном еврейском Доме, когда собиралась вся семья, и отец читал молитву, слова которой бабушка помнила и через много-много лет».

На початку ХІХ ст. Умань активно розвивалася і в цьому процесі вагомою була участь євреїв. Якщо порівнювати кількість купецького єврейського населення з православним, то очевидно є перевага євреїв. У місті було купців 1-ї гільдії – 5, 2-ї гільдії – 16, 3-ї гільдії – 492, міщан – 4 410. У цілому єврейське населення Уманщини було зайняте в усіх найважливіших сферах суспільного виробництва, та найбільш поширеним видом діяльності була торгівля. Майже половина єврейського населення повіту займалася торгівельною діяльністю.

Близько 30 % євреїв повіту були зайняті у виробничих та переробних галузях. Найпоширенішими були такі види занять: виробництво продуктів харчування, обробка деревини та пошиття одягу. Із більше як семи тисяч кравців та шевців одягу в повіті – 4 127 чол. були євреями. Майже монополює євреї займалися виробництвом напоїв та бродильних речовин. Наприклад, винокурних та пивоварних заводів, станом на 1880 р., в Умані нараховувалось чотири. Найстарішим був пивоварний завод купця другої гільдії Н. Осиповича Трайтмана, відкритий 1844 р. Він розміщувався на вул. Дворянській. На заводі працювало всього два робітники, які виробляли щорічно 1200 відер пива, загальною вартістю 800 руб. сріблом. Також Трайтман володів винокурним заводом на вул. Броварній. Найбільшим винокурним заводом міста був відкритий 1868 р. завод купців Лейби Гершковича Корецького та Волька Вольковича Шкловського. На заводі постійно працювало 12 робітників, які за рік виготовляли 1437870 л. спирту на суму понад 143 тис. руб.

Крім названого, євреї займалися виробництвом оптичних, механічних, хірургічних інструментів, годинників та іграшок, виготовленням ювелірних виробів і переробкою тютюну.

У 1880 р. в Умані діяло чотири тютюнові фабрики. Одна із них, найстаріша, розміщувалась у першій частині міста, у приватному будинку. Володіла нею уманська купчиха другої гільдії Аделла Беренштейн. На фабриці працювало 10 робітників, які щороку виробляли більше 560 пудів тютюну. Валова вартість продукції становила 10478 руб.

Ще одна фабрика, відкрита у 1861 р., належала купцям Вольфу Ісааковичу Вайнштейну та Йосипу Хайкелевичу Брону. Фабрика розміщувалась у провулку Поліцейському у домі Тульчинського. Щорічно тут вироблялось 626 пудів тютюну на 13158 руб., зайнятими у виробництві було 5 осіб. З 1 січня 1880 р. в Умані існувала тютюнова фабрика купця другої гільдії Герша Аксела, яка розміщувалась на вул. Миколаївській в домі Канівського. На фабриці працювало 7 робітників, які щорічно виробляли 500 пудів тютюну загальною вартістю 9000 руб. Інша фабрика містилась на вул. Низовій в домі міщанина Гриновського. Власником був уманський купець другої гільдії Мошко Гойзнер. Фабрика була відкрита 25 жовтня 1880 р., щорічно тут вироблялось 125 пудів тютюну, вартість за один пуд становила 25 руб., тобто щорічно вироблялось продукції на 3125 руб. Працювали на фабриці 10 робітників.

До війни на вулиці Садовій стояла тютюнова фабрика купця Хаїма Нафтуловича Мар'яновського. Повчальними для порівняння із сьогоденням є вимоги, які висувалися до власника, щоб відкрити фабрику. Власника зобов'язували: 1. Встановити дизель-мотор, який по змозі замінити електричним; 2. Поставити над мотором високу на 1 саж (2,13 м) трубу для відводу газів і глушників для повного поглинання звуків. Дбали в той час і про робітників, про що свідчать норми охорони праці:

1. Щоб всі конструкції були вогнетривкими;
2. Щоб в приміщеннях фабрики була механічна вентиляція з пристроєм необхідних кожухів і приймачів для пилу;
3. Щоб приміщення було забезпечене камерою для висмокування тютюнового пилу;
4. Щоб у робочих приміщеннях доводилося не менше 1 куб.саженя повітря на людину;
5. Щоб на фабриці було приміщення для прийняття робочими їжі (їдальня), досить світле і забезпечене рукомийниками у необхідній кількості.

У 1913 р. на фабриці працювало 72 робітники, які у рік виробляли 37 500 фунтів (453 г.) тютюну та 10 000 000 шт. цигарок. Цигарки та тютюн в місті продавалися винятково в магазинах, які належали самому Мар'яновському. Ціни були такі: «Графські», 10 шт. – 10 к., «Комета», 10 шт. – 6 к., «Етна», 10 шт. – 6 к., «Пріма», 10 шт. – 4 к., «Чудо», 10 шт. – 3 к., Гірський табак «Заказной Дюбек» – від 2 крб. 64 к. до 10 крб. за фунт (400 грам).

Будинок фабрики німецькі літаки розбомбили в липні 1941 р. До весни 1947 р. тут були руїни.

Значні доходи власникам приносили млини, причому борошномельна галузь промисловості в Умані перебувала виключно у руках євреїв, які були або

безпосередніми власниками або орендарями. Найбільшим із них був паровий млин спадкового почесного громадянина, купця другої гільдії Сруля Кельмановича Тульчинського, який знаходився в передмісті Раківка на землі власника. У млині працювало 20 працівників, які виготовляли 44 тис. пудів борошна на загальну вартість більше 77 тис. руб. Це був єдиний в місті млин з паровим двигуном.

Дещо меншими були потужності Осташівського млина на вул. Дворцовій. Троє працівників щорічно мололи 4,7 тис. пудів житньої муки та 12,5 тис. пудів пшеничної. Прибутки млина становили понад 25 тис. руб. Належав він Уманській міській управі, але орендував млин міщанин Йосип Айхенбаум. Водяний млин на річці Уманці біля Звенигородського передмістя належав міщанину Пейсаху Срулевичу Штивелю. Незважаючи на невеликі прибутки (2 тис. руб.), це був найстаріший млин Умані, який існував з 1830-х рр.

У 1880 р. в Умані діяли ще такі підприємства: навпроти Лисої Гори – костопальний завод міщанина Гершка Абрамовича Стринковського, в передмісті Раківка – шкіряний завод купця другої гільдії Овсія Шимона Мордковича Сикирявого, на вул. Низовій – свічково-сальний завод, який перебував у оренді купця Гершка Айзиковича Шкловського, у пров. НижньоМиколаївському – дріжджово-оцтовий завод міщанина Мошка Гімеля, два мильних заводи на вул. Низовій, один належав брацлавському міщанину Хаїму Іцкаеру, інший – уманському міщанину Овсію Пінхасовичу Тверському. Здавна місто забезпечували цеглою заводи на передмісті Турок та в районі Лисої Гори. Перший належав уманському міщанину Лейбі Айзнеру, там вироблялось близько 80 тис. цеглин, на суму 1120 руб. Другий завод був власністю уманського міщанина Гершка Абрамовича Стринковського. Він мав менші потужності і виробляв цегли на 420 руб.

Три відсотки євреїв повіту займалися транспортом та іншими засобами зв'язку, з яких найпоширенішим був ізвозний промисел. Щодо інших видів занять населення, то досить поширеною була служба в приватних осіб (часто євреї були орендарями чи управителями маєтків) та навчальна і виховна діяльність. Цікаво, що наукою, літературою та мистецтвом займалося більше 90 осіб, а представників інших національностей у цій сфері було 26. Найменше євреїв було серед адміністрації, суду, поліції, збройних сил.

Шовіністична політика російського царату не передбачала участі єврейського населення в управлінських структурах держави. Серед поселенців вулиці Садової «Адрес-календар» за 1904 р. називає прізвища багатьох чиновників, серед яких немає євреїв. Так, на Садовій проживав секретар Уманської повітової поліції Афанасій Ільїч Дурнев, торговий депутат уманської міської управи Фрол Панфілович Колесницький, гласний уманської міської управи – Сигизмунд Володимирович Добровольський, член суду першого головного управління, надвірний радник Дмитро Володимирович Живахо, член Цивільного суду Володимир Павлович Штенк, приватний повірений Діонісій Іванович Мельников.

Політичні трансформації ХХ ст. привели до того, що вже мало хто пам'ятає про існування у магнатському торговому містечку Умані єврейського штетлу, із особливою атмосферою та духовними цінностями, серед яких дві найважливіші – людяність та єврейскість. Людяність робила зі штетла особливе середовище, в якому можна було знайти економічну і психологічну підтримку. А релігійне середовище, яке існувало і

вдома, і на вулиці, слугувало основою єврейської традиції серед християнського оточення.

Проявом людяності є благодійність як вид капіталовкладення, що його поширювали багаті євреї Умані. Так, заможні родини Шапіро, Френкелів, Пінесів, Вайнштейнів жертвували кошти не тільки на потреби єврейської общини, але й на потреби міста. Культурне життя євреїв на Уманщині було представлене участю у благодійних організаціях, які регулярно проводили акції, спрямовані на збір коштів для нужденних прошарків населення. Більшість із них опікувались бідним єврейським населенням міста: надавали медичну допомогу, займались похованням померлих, підтримкою сиріт (влаштуванням їх до сиротинців), поширенням літератури морально-виховного змісту.

До прикладу, благодійна організація «Езрас хойлім» («Допомога бідним») окрім безпосередньо медичної допомоги, хворим роздавали молоко, м'ясо, вино, чай, цукор, каву, риб'ячий жир, прованську олію, кефір, яйця, курей, сіль для ванн, окуляри тощо. За 1911 р. допомогу від товариства отримали 843 жінок, 413 чоловіків та 242 дитини. 48 осіб було відправлено на відпочинок «на лиман», 12 – в Одесу на операцію, 1 – у Вінницю в психіатричну лікарню та 8 осіб – на операцію до д-ра Левитського. Благодійне товариство «Гмілус-Хесед», видавало безвідсоткові позики строком до 10 тижнів і розміром від 5 до 25 руб. За 10 міс. 1913 р. товариство видало 1160 позик на загальну суму 12700 руб. Неважко вирахувати, що середня сума кредитів становила 10 руб. – невеликі кошти, однак і вони здатні допомогти у скрутну хвилину.

Один із найвідоміших жителів міста іудейського віросповідання фінансист та банкір В.Файнштейн пожертвував кошти на побудову синагоги, названою Центральною. Він заслужив повагу не тільки єврейського населення міста, чіими потребами та інтересами переймався, але й міщан християнського віросповідання. Єврейський банкір вклав чимало коштів та доклав зусиль для благоустрою всього міста. За його ініціативи та підтримки був проведений міський водопровід по вул. Малофонтанній з парку «Софіївка». Всі починання В.Файнштейна знаходили підтримку у міській Думі. Вона завжди видавала дозволи на реалізацію його будівельних проектів. У офіційних актах В.Файнштейн іменувався громадянином міста Умані, що було рідкістю у XIX ст., коли євреїв називали тільки «іудей». В особистій переписці до нього звертались «пане».

Буденне життя у штетлі оберталася довкола синагоги, дому, ринку, який також був місцем інтерактивних стосунків із українцями. Річні ярмарки, базари й звичайні ринки, що працювали щодня або раз на тиждень, були основними місцями українсько-єврейської взаємодії у містах і містечках на українських землях. У ринковий день сотні місцевих селян рано-вранці вирушали возами до міста. Там їх вітали міські євреї, які з готовністю купували у них свіжу продукцію. Маючи гроші в кишенях, селяни потім вирушали до місцевих єврейських крамниць і шинків. Ринок був шумною какофонією різноманітних звуків: запряжених у вози коней, купців, які рекламували свій крам, галасуючи й торгуючись, і базарувальників, які обмінювались геть усім.

Господинею дому традиційно вважалась дружина. На її плечі лягало виховання дітей, ведення домашнього господарства, тоді як чоловік часто займався лише вивченням Талмуду і Тори, брав активну участь у релігійному та громадському житті общини (фото 58).

Серед єврейських жінок Умані поширеною була книга Іцхака бен Ельякіма «Добре серце», де автор записав десять заповідей хорошої дружини:

- 1) будь обережна, коли твій чоловік сердиться. В цей момент не будь ні веселою, ні сварливою – усміхайся і говори тихо;
- 2) не змушуй чоловіка чекати їжу. Голод – батько гніву;
- 3) не буди його, коли він спить;
- 4) будь обережна з його грошима. Не приховуй від нього свої фінансові справи;
- 5) бережи його секрети. Якщо він вихваляється – тримай це в секреті;
- 6) не схвалюй його ворогів і люби його друзів;
- 7) не заперечуй йому і не стверджуй, що твоя порада краща, ніж його;
- 8) не чекай від нього неможливого;
- 9) якщо ти будеш уважною до його прохань – він стане твоїм рабом;
- 10) не говори нічого такого, що зачіпало б його. Якщо ти будеш ставитись до нього, як до царя, він буде ставитись до тебе, як до цариці.

За іудейським правом чоловік і дружина мали один перед одним чітко сформульовані обов'язки. Зокрема, чоловік повинен був повністю утримувати дружину, забезпечувати її житлом, харчами та одягом, виконувати свій подружній обов'язок, лікувати її, викупляти з полону, поховати, якщо вона помирала раніше, а якщо чоловік помирав першим, то дружина мала право на частину спадку, яка б відповідала її соціальному стану і за яку вона могла б забезпечити себе житлом і всім необхідним; утримувати спільних з дружиною дітей аж до видачі дочок заміж за свій рахунок; якщо дружина помирала перша, сини отримували її частину спадку.

Законодавство Російської імперії захищало права жінки. Зокрема, шлюб міг призвести тільки до збільшення її прав. Наприклад, якщо жінка нижчого стану виходила заміж за представника вищого стану, то вона отримувала всі права стану чоловіка. Але ж якщо вона виходила заміж за представника нижчого стану, ніж її, то в шлюбі вона зберігала свої права. Правда, це не стосувалось права проживання. Якщо єврейка до заміжжя мала право повсюдного проживання, але її чоловік його не мав, то і вона це право втрачала. Проте 11 серпня 1904 р. уряд прийняв закон, за яким дружина чоловіка, що закінчив вищий навчальний заклад, отримувала право довічного проживання поза смугою осілості, в тому числі і в сільській місцевості, окремо від чоловіка. Також єврейки отримували право купувати нерухомість там, де їм дозволялось проживати. Якщо ж пара розлучалась, то дружина продовжувала користуватись усіма правами її колишнього чоловіка

Єврейська родина вважала своїм священним обов'язком «перед землею Ізраїлю» дати дітям освіту. Якщо батьки не мали великих статків, це могла бути тільки початкова освіта, але у випадку, коли родина була заможною, діти займались з власним вчителем, який часто мешкав разом з родиною.

Початок навчання (приблизно у п'ятирічному віці) супроводжувався ритуалом, у ході якого хлопчик повинен був відчутти солодкий смак знань. Для цього використовували мед, який учень повинен був злизувати зі сторінок абетки, або ж солодкі пряники, випечені у формі єврейських літер

Навчання розпочиналось у хедері, продовжувалось в єшивах і талмудторах. Особливо із другої половини XIX ст. єврейська молодь все активніше долучалася до здобуття освіти в університетах та державних навчальних закладах. Для залучення

євреїв до загальної освіти державою створювались спеціальні училища. Хедер виступав носієм єврейських традицій і загалом єврейськості. Це існуюча здавна в євреїв релігійна школа. Утримувачем і учителем в хедері був меламед – людина, яка навчала давньо-єврейській мові і основам іудейської релігії. Окрім того, меламед міг бути і домашнім вчителем. Всі хедери традиційно поділялись на три групи. Перша група – початкові хедери, де діти навчались грамоті і читанню релігійних текстів. Друга група – хедери, в яких хлопчики вивчали П'ятикнижжя з коментарями Раші та отримували початкові знання з Талмуду. І третя група – хедери для вивчення Талмуду і його коментарів. В хедерах діти навчались з ранку і до вечора. Не дивно, що саме хедери справляли вирішальну роль на формування їх життєвих цінностей, пріоритетів і світобачення.

На фоні бурхливого в багатьох аспектах XIX ст. єврейська община вже не могла зберігати свою замкнутість. Багато прогресивних представників єврейства бачили і розуміли всі виклики сучасності, бачили також недоліки закостенілої системи освіти, яка вже не давала повного обсягу знань, необхідного для проживання в модерному суспільстві, яке постійно змінювалось. Тому набирає поширення Гаскала (івритом – «просвітництво») – ліберальний рух єврейської інтелігенції та заможних верств, що виник у другій половині XVIII ст. в Німеччині з метою досягнення євреями рівноправного становища в суспільстві. Ідеологом Гаскали був Мойсей Мендельсон. Однак, Гаскала мала ворога в особі ортодоксального єврейства, яке добре розуміло, що, як тільки втратиться контроль над єврейською молоддю, вся система єврейського життя, творена століттями, опиниться під загрозою знищення.

Першим осередком Гаскали в Російській імперії стало місто Умань. Саме тут у 1785 р. народився майбутній письменник і педагог Бернард Горовіц (Гурвич або Гірш-Бер). Князь М. Долгоруков, який у 1810 р. зупинявся в Умані і мав бесіду з Б. Горовіцем, відзначав, що той «гаряче любить свій народ, захищає його вигоди і, здається, готовий позбутись життя, аби лиш посприяти благоустрою своїх братів». Насамкінець князь пише у спогадах: «Якщо ти поїдеш, читачу, в Умань милуватись торжеством природи в Софіївку, то заверни порозмовляти з Горовіцем – напевно будеш ним задоволений».

У 1822 р., будучи власником банкірського дому «Н. В. Hogowitz», Бернард клопотав перед урядом про відкриття в Умані єврейської школи, в якій викладання предметів велося б згідно з ідеями Гаскали. Фактично школа вже існувала, але нелегально. Співзасновником школи був Мойсей Ландау, а головним вчителем – Мейєр Горн з Галіції. За короткий час існування в Умані школи Б. Горовіц зумів згрупувати навколо себе передових людей того часу, які сповідували ідеї єврейського просвітництва. Проте, школа проіснувала недовго, але справа Б. Горовіца не пропала. Офіційно казенне єврейське училище I ступеня було урочисто відкрите 28 листопада 1854 р. у присутності місцевої поліції, найповажніших представників єврейської громади, чиновників.

У відповідь на поширення Гаскали об'єднаним фронтом виступили ортодоксальні традиціоналісти, серед яких хасиди. Вони чинили супротив змінам у релігійній, освітніх чи громадських царинах, вважаючи, що нововведення є нищівними для євреїв. Хасидизм – це окрема сторінка єврейської історії і єврейської Умані.

Україну називають «колискою хасидизму», бо рух виник і розквітнув на українських землях. Його засновники спочатку наштовхнулися на жорсткий опір з боку традиційної рабинської еліти (міснагдім-опоненти), зокрема шанованого Віленського Гаона (*див. QR-код*). Таку сильну реакцію можна частково пояснити травматичним досвідом із лжепророками й стурбованістю з приводу того, що сприймалося як хасидська вульгаризація Кабали, надмірно захоплена форма поклоніння й применшення ваги знання священних текстів. Проте поява кількох харизматичних хасидських лідерів – Шнеура Залмана з Ляд (засновника Хабадського хасидизму), Менахема Нухема з Чорнобиля, Леві Іцхока з Бердичева та Нахмана з Брацлава – з переконливими, але водночас і заспокійливими посланнями проклала шлях до широкого прийняття й поширення хасидизму в смузі осіlosti, а також у Галичині, Королівстві Польському, на Буковині та Закарпатті. Хоча хасидизм значною мірою виходив за межі політичних кордонів, його різновиди, що розвинулися в царській Росії та імперії Габсбургів, відрізнялися від хасидизму в Королівстві Польському. Відмінності були очевидними в моделях передання лідерства та стилях керівництва, літературній спадщині, реакціях на сучасність та ступені міжкультурних запозичень мелодій і фольклору від сусідніх народів.

Попри тиск і принади сучасності хасидизм сильно вплинув на релігійний світогляд, ритуальні практики, фольклор, соціальну організацію та політичну діяльність східноєвропейських єврейських громад. Хоча зростання його популярності сповільнилось у період від 1880-х рр. до Першої світової війни, хасидизм й надалі процвітав на українській території за радянських часів аж до придушення релігійного життя наприкінці 1920-х рр. До початку Другої світової війни хасидизм мав сильні позиції в Польщі, Галичині та Буковині, а також на Закарпатті, де сатмарські й мукачівські хасидські лідери стали більш консервативно реагувати на зовнішні суспільні зміни. Переважну більшість хасидів і хасидських центрів в Україні, Польщі та Угорщині знищено під час Другої світової війни.

Після 1945 р. хасиди, які пережили Голокост, знову заснували свої центри, переважно в Сполучених Штатах та Ізраїлі, зі збереженням особливого одягу, способу життя та мови їдиш. Україна в період після Голокосту й розпаду СРСР стала місцем паломництва для тисяч хасидів, які відвідують могили своїх духовних провідників. Найвідоміший об'єкт хасидського паломництва в Україні – це Умань, де похований рабин Нахман із Брацлава (1772-1810 рр.), правнук Баал Шем Това.

Народився Нахман 4 квітня 1772 р. в Меджибожі (нині Хмельницької області). Ще з дитинства Нахман вирізнявся гострим розумом та ерудованістю. Незадовго до повноліття (13-ти років) уклав свою першу рукописну працю «Книгу моральних якостей», збірник афоризмів на теми різних проявів Єврейського духовного життя. Роки його учнівства та духовного становлення пройшли у селі Осоти (зараз Стара Осота Кіровоградської області). У 1798-1799 рр. Нахман здійснив паломництво до Палестини. 1802 р. ребе Нахман оселяється в невеличкому подільському містечку Брацлаві. Дорога до нового місця проживання ознаменувалася для нього важливою подією – відвідинами знаменитого цвинтаря в Умані, де було поховано безліч євреїв, що потрапили у круговерть українсько-польських зіткнень часів Коліївщини 1768 р.

«Скільки тут було страт, скільки тут було святих!» – вигукнув ребе. І попросив поховати себе в Умані, поряд з жертвами погромів – щоб потім «привести їх до престолу Господа». Головною працею цадика є знаменита «Онтологія повчань рабі Нахмана», яка вмістила занотовані Штернгарцем біля трьохсот уроків Нахмана. Надруковані також символічно оформлені казкові притчі цадика під назвою «Історії про надзвичайне». У Брацлаві Нахман став удівцем. Поховав свого первістка, на якого покладав месіанські сподівання, сам захворів на туберкульоз. У травні 1810 р. він переїхав до Умані, де поселився поблизу єврейського цвинтаря.

Умань була землею, на переконання цадика Нахмана, де святість Ізраїлю перестала існувати і тому почався «хаос». Саме у цьому місці Раббі Нахман, який володів еквівалентом святості Ерец Ісраель завдяки своїй власній присутності у зв'язку з паломництвом на Святу Землю, стає посередником між небом, землею та царством мертвих. Таким чином, Раббі Нахман перетворив Умань у вічну сцену, де він буде продовжувати свою боротьбу проти злої сили «ситра ахра» до приходу Месії. Така роль містичного посередника між цими Світами – не новина у хасидській літературі, починаючи з Баал-Шем-Това, але у разі Нахмана його дуже чітка та конкретна обіцянка спасіння кожної особистості досягла незвичайного міфологічного рівня (*див. QR-код*). Він досяг успіху, символічно перетворивши це периферійне місто у центр, еквівалентний у своїй святості до Ерец Ісраель Раббі Нахман дав своїм учням чіткі інструкції щодо процедури відвідування його могили та нагороди за їх відданість. Суть таких інструкцій полягала у десяти розділах Псалмів, званих «Тікун Хаклалі» («Спільна Спокута»): «Коли перебуваєш на моїй могилі, даєш милостиню на мою користь і вимовляєш ці десять глав Псалмів, то я обов'язково врятую твою душу. Я схоплю тебе за пейси й витягну тебе з пекла, як нібито якихось поганих справ ти не вчинив». У брацлавській традиції Рош ха-Шана, Шавуот і Шаббат на свято Ханука було встановлено час, коли всі його учні повинні були збиратися у свого вчителя. Харизма Раббі Нахмана була настільки великою, що його хасиди ніколи не обирали наступника, як було прийнято в інших хасидських династіях, за що брацлавських хасидів інші хасиди називали «ді тойтэ хасидим» («мертвими хасидами»). Однак відданість їх вчителю проявилася у тому, що брацлавська династія продовжує існувати до сьогоднішнього дня без живого реббі. Смерть цадика настала 16 жовтня 1810 р.

Щороку на свято Рош ха-Шана (Новий рік) до Умані відбувається велике хасидське паломництво. Причину такого явища віднаходимо у заповіті рабі Нахмана, який дав настанову своїм послідовникам, щоб ті на Новий рік біля уманської могили пошанували його пам'ять, запалили свічки, склали пожертву, виголосили молитву «Виправлення». За це цадик обіцяв їм милість та благословення. Засновник цієї течії Бешт підкреслював, що справжній праведник не той, хто хизується своєю вченістю, а той, хто піклується про ближнього.

Основними в хасидизмі є:

1. Принцип скрізьприсутності Бога (знаходження Бога як духовної сутності в усіх різноманітних предметах, явищах і процесах матеріального світу). Наслідки: матеріальне є відблиском Божественного; добро і зло – рівнозначні атрибути Бога; не відповідати на зло; рівноцінність праведника і грішника.

2. Принцип єднання людини з Богом (призначення людини полягає в тому, щоб прилучитися до Божественного, поєднатися з Ним). Найдієвішим засобом впливу людини на Бога, в світлі хасидських уявлень, слід визнати молитву в стані екстатичного пориву.

Хасидизм по-новому осмислив заповіді іудаїзму. Внесок хасидського вчення в єврейську культуру в його заклик до екзальтованого радісного служіння Богу, яке має бути постійне, на відміну від раввинської традиції скорботи по зруйнованому Єрусалимському храмові. Цадик – свята людина, всі почуття і думки якої є в повній узгодженості з Божественною волею. Призначення цадика – допомагати людям навертатися до Бога. Тому, щоб заручитися допомогою цадика Нахмана, їдуть звідусіль брацлавські хасиди в Умань, щоб зєднатися в колективній молитві на свято Рош ха-Шана.

Віхи у відродженні паломництва в Умані:

1982 – початковий рік відновлення паломництва (50 осіб).

1992 – зареєстровано місцеву громаду брацлавських хасидів.

1994 – за указом президента створено історико-культурний центр на могилі рабі Нахмана.

1996 – зареєстровано Міжнародний благодійний фонд імені рабі Нахмана.

1998 – на території будинку з могилою збудовано поховальний пантеон рабі Нахмана (вул. Григорія Косинки, 1) (*фото 60, 61*).

2004 – встановлено пам'ятний знак на місці будинку, де мешкав рабі Нахман в Умані (*фото 59*).

2006 – розпочато будівництво синагоги (вул. Пушкіна, 43а).

Динаміка приїзду паломників останніх років говорить сама за себе.

У вересні 2015 р. Умань зустрічала 29 490 паломників (з 21 країни), з них – 3 161 дитина та 64 жінки. Найбільша кількість паломників з Ізраїлю – 28 360. Кількість паломників у 2016 р. становила вже 30 520 (з 21 країни: з Ізраїлю – 85%, зі США – 7%, а також з Франції, Нідерландів, Польщі, Бразилії, Мексики, Венесуели, Індії...). Кількість паломників у 2017 р. – бл. 40 000 (з Ізраїлю, США, Франції, Нідерландів, Польщі, Бразилії, Мексики, Венесуели, Індії...). За офіційними даними у 2018 р. прибуло 28 тис. паломників з 22 країн, саме з Ізраїлю – 27 тис. У 2019 р. прибуло (за офіц. даними) 26 862 паломників із 8 країн, у т. ч. 2 240 дітей та 11 жінок. З Ізраїлю – 26 580.

Назвемо кілька векторів культурного життя, у яких прослідковується територія спільного між українцями та євреями, що проживали в Умані історично.

Першою у спільному просторі є музика, яка пронизувала щоденне життя як простих євреїв, так і українців. Насамперед, єврейські чоловіки і жінки завжди виспівували свої щоденні молитви. Співи поєднували мелодію і речитатив так, що це виглядало і канонічно, й індивідуально. Дітей навчали талмудичному співу. За святковим столом у шабат та на свята євреї співають чи то нігунім (духовні мелодії), чи змірос (релігійні пісні).

На початку XIX ст. поширилися клезмерські музики – гурти, які грали на цимбалах, скрипці, віолончелі, сопілці. Цимбали – спільний інструмент для євреїв і етнічних українців, їх використовували мандрівні кобзарі та лірники. Клезмерські гурти часто склалися з єврейських та неєврейських музик. Були випадки, коли християнські виконавці виступали на єврейських святах. Більше того, збагачуючи свій

репертуар, клезмерські музики долучали до своїх композицій гуцульські, козацькі мелодії, долаючи таким чином культурні географічні, психологічні та етнічні мелодії.

Євреї танцювали як і українці – рядком і парами. Серед українців найвідомішими є козачок, гопак, коломийка. У євреїв хосідл (ритуальний хасидський танець), який

перетворює їхуд (єднання з божеством) та двейкус (наближення до містичного джерела) на театральну виставу. Флейлехс – весільний танець, шер – парний танець. Наприкінці XIX ст. цадика перетворили народні мелодії в духовні. Вони запозичували українські й інші неєврейські мелодії, робили їх з веселих сумними (див. відео на QR-код).

Нахман з Брацлава вчив, що тільки поєднання співу (нінг), читання Тори вголос і танцю приносить вищу радість. Хасидизм на противагу 137 псалму царя Давида «На ріках Вавилонських ми сиділи і плакали» поставили 100-й – «Служіть Господу в радості, і постаньте перед Ним зі співом». Відтак, основними постулатами хасидів є такі:

- Людина повинна служити Господу в радості!
- Хасид повинен не впадати у відчай, уникати смутку і понурого настрою, натомість бути завжди веселим, життєрадісним, усміхненим, у гуморі!
- Тільки у веселощах відкривається Бог, тільки радість веде до Господа, до звільнення!
- Співай, танцюй, звеселяйся, будь оптимістом!
- Служити Богу – радіти гармонії життя!

Важливою частиною культового ритуалу хасидів був танець у супроводі інструментальної музики або співу. Танці набували особливого значення у святкові дні та в суботу, коли діяла заборона на певні види роботи, в тому числі і на гру на музичних інструментах. Виконання вокального музичного супроводу спричинило формування особливої «інструментальної» манери співу.

Таким чином, хасидська традиція народила особливий жанр пісні без слів – нігун (з іврити – 1) мелодія, наспів; 2) гра на інструменті). Спів на склади (айдай-дай, бом-бірі-бом, ям-бам-бам, ярл-дірі-дай), зведення вербальної інформації до мінімуму (навіть у разі наявності слів), використання голосу в інструментальній функції спричиняли потужний сугестивний вплив на вірян (див. відео на QR-код). При цьому більшість нігунів мали вокальне фразування, відповідне до вокального дихання, та невеликий, зручний для співу, діапазон. Голос ставав немов би інструментом настроювання свідомості, сприяв містичному сходженню душі до Бога, надавав святості повсякденному життю. Виконання нігунів не потребувало попереднього вивчення релігійних текстів та оволодіння спеціальними техніками, оскільки сама музика ставала ритуальним актом і набувала сакрального змісту. Характерними особливостями хасидських мелодій були симетричність та повторність мотивів, остінатні синкоповані ритмічні формули, низхідний поступовий рух мелодії, що сприяло екстатичному піднесеному стану виконавців. Нігуни створювалися видатними цадиками – керівниками громад, що вважалися носіями особливої духовності та святості, наділеними від Бога могутньою силою впливу на людей.

Сьогодні нігун вийшов за межі суто ритуальної практики. Завдяки притаманній йому можливості різноманітних інтерпретацій він долає мовні та конфесійні бар'єри, стрімко опановує інтеркультурний простір, стає підґрунтям для єднання людей різних етносів, різного віку, культурного й освітнього рівнів під знаком традиції (*див. відео на QR-код*).

Унаслідок багатовікових взаємин між євреями та етнічними українцями єврейська усна мова (ідиш) увібрала велику кількість українських фразеологізмів, слів, понять, висловів, просторіч. Десятки слів на ідиш на позначення предметів матеріальної культури мають українське походження: головешке (від «головешка»), голобле (від «голобля»), голоте (від «голота»), качке (від «качка»), скринє (від «скриня»). Це аспекти культури, що єднують євреїв і українців.

Для розуміння простору спільного важливе усвідомлення основ релігійних традицій євреїв. На відміну від християнської віри, яка обіцяє людині визволення і життя вічне після смерті, в юдаїзмі визнається спасіння громадою, групою, общиною, народом, який дотримуватиметься 613 божественних заповідей Усної Тори, із яких 365 заборон, 248 повелінь. Серед головних заборон – не викрадати гроші та майно, не бути з юних літ ненажерою та пиякою, не вдягати жінкам чоловіче вбрання, не боятися ворога під час війни, не робити татуювання, не здійснювати ритуал ворожіння, не виправдовувати спокусника, не робити скульптурні зображення людини, не викликати душі померлих, не вживати в їжу кров та ін. Відтак, заповіді охоплюють буденне єврейське життя цілий спектр юдейських вірувань зосереджується на тому, що людина робить і як живе у цьому світі. Інакшими словами, спасіння досягається практикою, тим, що і як євреї роблять. Віра, таким чином, є вторинною. Хоч євреї таки посилаються на світ грядущий, на страждання грішників та радість праведників в іншому світі, ці переконання ані обов'язкові, ані канонізовані. Важливіше було, чи людина дотримується суботніх регламентів, вивчає класичні тексти чи допомагає громаді.

Це важливо пам'ятати для культурної взаємодії на території спільного простору.

Література

1. Береговский М. Еврейская народная инструментальная музыка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://klezmer.com.ua/history/history_text9_0.php
2. Кривошея И. Еврейские страницы истории города Умани. *Материалы двенадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике*. Москва, 2005. С. 126-137.
3. Кривошея І., Фуркало В. Хасиди в Умані: історія і сучасність. Умань, 2007. 18 с.
4. Кузнець Т. В. Єврейське населення Уманського повіту в ХІХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2003. Вип. 5. С. 27-34. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2003_5_8.
5. Мельник І. Єврейське населення Уманського повіту наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: історіографічний огляд. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2018. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 2. С. 97-102.

6. Мельник І. Політика Російського самодержавства щодо єврейського населення наприкінці XVIII – XIX ст. *Чорноморський літопис* : Науковий журнал. Миколаїв, 2014. Вип. 10. С. 40-46.
7. Мельник І. Місце єврейського населення в економіці Уманського повіту XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. Вип. 24. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 138-143.
8. Мельник І. Економічна діяльність єврейського населення міста Умані XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зозуляка. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 23-27.
9. Мир вам!: Збірник єврейської музики. Хмельницький, 2011. 53 с., іл. (Хмельницький благодійний фонд «Хесед Бешт»).
10. Нариси з історії та культури євреїв України; за ред. Л. Фінберг. К. : Дух і літера, 2008. 440 с.
11. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. *Український історичний журнал*. 1994. №4. С. 21.
- 12.. Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років: монографія. Умань: Видавець «Сочинський», 2009. 266 с.
13. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
14. Фуркало В.С. Концептуальні форми хасидизму: монографія. Умань: ПП Жовтий О.О., 2012. 164 с.